Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yıl: 2020 Cilt: 20 Sayı: 2 e-ISSN 2564-6427
Dergi Web Sayfası: http://dergipark.gov.tr/cuilah

NINIAN SMART'IN "YEDİ BOYUTLU DİN MODELİ"NE GÖRE ORTAÖĞRETİM PROGRAMLARINDA DİN OLGUSUNUN YERİ*

The Place of the Phenomenon of Religion in Secondary Education Curricula According to Ninian Smart's ''Seven-Dimensional Religion Model

Tuğrul YÜRÜK[**]

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi:	28.10.2020
Kabul Tarihi:	14.12.2020
Yayın Tarihi:	25.12.2020

Özet

Bilimin olay ve olguları anlamaya ve açıklamaya çalışma hedefi doğrultusunda farklı disiplinlerin yöntem ve dilini kullanarak bütüncül bir yaklaşım ortaya koyma çabası olarak tanımlanabilecek disiplinlerarası yaklaşım gittikçe yaygınlaşmaktadır. Bu çok yönlü ve boyutlu bir bakış açısını gerektiren yaklaşımın eğitim ve din eğitimi alanlarını da etkilediğini belirtmek gerekir. Zira öğrenme ortamında öğrencilerin karşılaştığı farklı alanlardan öğrenilen bilgiler ve hayatın karmaşık yapısı göz önünde bulundurulduğunda, öğrencilerin konuları birbiriyle ilişkilendirebilmeleri ve bütünleştirebilmelerinin yollarından biri disiplinlerarası yaklaşımın uygulanmasıdır. Hatta farklı derslerin öğretim programlarındaki konuların neredeyse tamamının disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmasının önemli bir ihtiyaç olduğunu da söylemek mümkündür. Tüm bunlardan hareketle disiplinlerarası yaklaşımın öğrenme ortamına yansıtılmasının eğitim-öğretimin zenginleştirilmesine katkısı olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda araştırmanın temel problemi; ortaöğretimde bulunan zorunlu derslerin öğretim programlarında din olgusuna ne şekilde yer verildiğini tespit ederek disiplinlerarası bakış açısının programlara yansıyıp yansımadığını ortaya koymaktır. Böylece din olgusunun boyutlarının öğretim programlarındaki yerinin karşılaştırmalı olarak belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu çerçevede verilerin toplanması esnasında literatür taraması, verilerin analiz ve değerlendirmesinde de içerik analizine başvurulmuştur. Din olgusunun boyutlandırılmasıyla ilgili Ninian Smart'ın "Yedi Boyutlu Din Modeli" esas alınmıştır. Bu modelin seçilmesinin en temel nedeni, Smart'ın Dinler Tarihi, Din Felsefesi, Din Fenomenolojisi alanlarıyla birlikte Din Eğitimiyle ilgili de önemli eserlerinin bulunması ve genel olarak eserlerinde din olgusu, özelde de din eğitimine yönelik sahip olduğu çoğulcu bakış açısının disiplinlerarası yaklaşım için önemli bir temel oluşturabileceği düşüncesidir. Smart, dinle ilgili çalışmalarda genellikle inancı vurgulayan doktrinel yönün öne çıktığını ancak dinin sadece bu boyutla sınırlandırılamayacağını, bu boyutun ötesinde farklı boyutlarının da olduğunu belirtmiş ve yedi boyutlu bir model geliştirmiştir. Smart'ın bahsettiği boyutlar; pratik ve ritüel, tecrübi-duygusal, hikâyesel veya mitolojik, doktrinel ve felsefi, ahlaki ve yasal, sosyal ve organizasyonel ve materyal ve sanatsal boyutlardır. Bu boyutların birbirinden kopuk ve bağımsız olmadığını, birbiriyle bağlantılı olarak değerlendirilmesi gerektiğini de özellikle vurgulamıştır. Smart'ın "Yedi Boyutlu Din Modeli"nde bulunan boyutlara ortaöğretimde bulunan DKAB, Biyoloji, Kimya, Fizik, Matematik, Coğrafya, İngilizce, Felsefe, Türk Dili ve Edebiyatı, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, Görsel Sanatlar ve Tarih gibi derslerin öğretim programlarında farklı oranlarda yer verildiği belirlenmiştir. Sonuç olarak ortaöğretim programlarında yer alan zorunlu derslerin içerik ve kazanımları bir bütün halinde değerlendirildiğinde uyumsuzluk olarak yorumlanabilecek bazı içerik ve kazanımlar bulunmakla birlikte programlar arasında genelde bir uyumun varlığından söz etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Din, Din Eğitimi, Ninian Smart, Öğretim Programı, İnterdisipliner Yaklaşım.*

* Bu çalışmanın hazırlanmasında SBA-2018-10974 proje numaralı çalışmanın verilerinden yararlanılmıştır. Çalışmayı destekleyen Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine teşekkür ederim.
** Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi/Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü/Din Eğitimi Anabilim Dalı, tyuruk79@gmail.com , https://orcid.org/0000-0002-2476-0720

Giriş

Bilimin önemli hedeflerinden biri olay ve olguları anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır. Ancak tabii olarak herhangi bir olay ve olguyu tek bir disiplinin bakış açısıyla ele almak yeterli değildir. Bu nedenle olay ve olguların anlaşılmasında tek bir doğrudan ziyade birden fazla doğruların mümkün olabileceği şeklindeki yaklaşımlar daha fazla benimsenmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bu anlama ve açıklama çabasında tek bir disiplinin bulgularının yeterli olmadığı, farklı disiplinlerin birlikte çalışması gerektiği düşüncesi oldukça yaygınlaşmıştır. Bu çok boyutluluğa çözüm olarak üretilen bakış açılarından biri de disiplinlerarası yaklaşımdır. Disiplinlerarası kavramı; "bir kavram, tema ya da problemin birden fazla disiplinin yöntem ve dilini kullanarak bütüncül bir yaklaşımla ele alınması" olarak tanımlanabilir (Sağdıç, 2019:392).

Bilimsel alanda gittikçe yaygınlaşan disiplinlerarası yaklaşımın eğitim ve din eğitimi alanında da etkisinin arttığını söylemek mümkündür. Eğitimde disiplinlerarası yaklaşım, öğrencilerin üst düzey düşünmeye odaklanarak karşılaştığı olay ve olguları, farklı alanlardan gelen bilgiler aracılığıyla bütüncül bir şekilde anlamasını destekleyen bir yaklaşımdır. Disiplinlerarası öğretimden bir ders saati içinde farklı derslerin bir arada işlenmesi ya da dünyanın yapmacık bir şekilde konulara ayrılmasının anlaşılmaması gerekir. Bu yaklaşımın amacına ulaşması ancak öğrencilerin farklı alanlardan elde ettiği bilgileri etkili bir şekilde bütünleştirmesi ve yaşamın iç içeliğinin öğrenme ortamına yansıtılıp zengin bir öğrenme ortamı oluşturmasıyla mümkün olabilir (Yıldırım, 1996:89-90; Köse, 2016:19). Dolayısıyla öğrenme ortamında farklı derslere ait öğretim programlarında yer alan neredeyse her konunun tek bir disiplin ya da ders aracılığıyla ele alınması yeterli olmayıp, disiplinlerarası boyuta da ihtiyaç vardır. Bu çerçevede öğretim programlarında yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Tarih, Coğrafya, Sosyoloji, Psikoloji, İngilizce, Matematik, Fizik ve Biyoloji gibi disiplinlere ait içeriğin disiplinlerarası bir anlayışla birbiriyle ilişkilendirilmesi ve bütünleştirilmesi eğitim-öğretimi zenginleştirecektir.

Bu çalışmanın temel araştırma problemi; disiplinlerarası öğretim anlayışının gerçekleşmesi doğrultusunda ortaöğretimde zorunlu statüde yer alan derslere ait öğretim programlarında "din" olgusuna ne şekilde yer verildiğinin tespit edilmesidir. Din olgusu çok boyutlu bir yapı arz ettiğinden, bu olgunun boyutlarının farklı derslere ait ortaöğretim programlarındaki yerinin karşılaştırmalı olarak ortaya konulması çalışmanın temel amacıdır. Bu bağlamda çalışmada din olgusunun ortaöğretim programlarındaki yerinin tespitinde Smart'ın "Yedi Boyutlu Din Modeli"nden yararlanılmıştır. Bu modelin seçilmesinde etkili olan unsur, Smart'ın din ve din eğitimiyle ilgili sahip olduğu çoğulcu bakış açısının (Ceylan, 2019:489) disiplinlerarası anlayışa bir temel oluşturabileceği düşüncesidir. Böylece ortaöğretimde zorunlu dersler arasında yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ve diğer derslerin öğretim programlarının ünite açılımları ve kazanımlarında Smart'ın "Yedi Boyutlu Din Modeli" çerçevesinde din olgusunun nasıl ele alındığı sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Çalışmada nitel yöntem kullanılmıştır. Verilerin toplanmasında literatür taraması, verilerin

analiz ve değerlendirmesinde de içerik analizine başvurulmuştur. Böylece ortaöğretim programlarında yer alan zorunlu derslerin içerik ve kazanımlarında "din" olgusunun nasıl ele alındığı karşılaştırmalı olarak belirlenmeye çalışılmıştır.

1. NINIAN SMART VE "YEDİ BOYUTLU DİN MODELİ"

Roderick Ninian Smart, 1927 yılında Cambridge'de doğmuş, 2001 yılında Lancester'da vefat etmiştir. Genel olarak Dinler Tarihi, Din Felsefesi ve Din Fenomenolojisi alanlarıyla ilgilenmekle birlikte Din Eğitimiyle ilgili çalışmaları da bulunmaktadır (King, 2005:8442-8445; Ceylan, 2019:484-485). En önemli eserleri arasında *The Religious Experience of Mankind* (1969), *The Phenomenon of Religion* (1973), *The Dimensions of the Sacred* (1996), *The World's Religions* (1998), *The Teacher and Christian Belief* (1966) ve *Secular Education and the Logic of Religion* (1968) isimli eserler sayılabilir.

Batı geleneğinin din çalışmalarında din ele alınırken, Tanrı/tanrılara inancı vurgulayan doktrinel yönün ağır bastığını söyleyen Smart, bu yaklaşımın aksine "dinin söz konusu doktrinel yönün daha da ötesinde anlaşılması" gerektiğini iddia etmiş ve bu iddiasını desteklemek için de çok boyutlu din modelini kullanmıştır. Tüm bunlardan hareketle Smart, dinin tarifindeki en temel zorluğun onun farklı boyutlarının olmasından kaynaklandığını belirtmiş ve boyutları açısından dini şöyle tanımlamıştır: "Din, çeşitli doktrinleri, mitleri, ahlaki öğretileri, ritüelleri ve sosyal organizasyonları olan ve çeşitli dini tecrübelerle canlılık bulan altı boyutlu bir organizmadır" (Smart, 1992:438). Smart, ilk önce pratik ve ritüel, tecrübi-duygusal, hikâyesel veya mitolojik, doktrinel ve felsefi, ahlaki ve yasal, sosyal ve organizasyonel olmak üzere dinin altı boyutundan bahsetmiş, daha sonra bunlara materyal ve sanatsal boyutu da ekleyerek bu boyutları altıdan yediye çıkarmıştır (Smart, 1998:10-22; Özcan, 2017b:63, 64). Bununla birlikte belirtilen bu yedi boyutun birbirinden kopuk ve bağımsız bir şekilde değil, birbiriyle bağlantılı bir şekilde değerlendirilmesine dikkat edilmelidir. Mesela doktrinel boyutu, ritüel ve tecrübe boyutu göz önünde bulundurmadan tek başına anlamak mümkün değildir (Ceylan, 2019:490). Smart'ın bahsettiği boyutlar kısaca şu şekilde açıklanabilir:

a. Doktrinel ve Felsefi Boyut: Bir dinin teolojisinde belirtilen mitoloji ve sembolleri birbirinden ayırmanın her zaman kolay olmadığını söyleyen Smart, bu nedenle doktrinlerin, mitolojik veya sembolik olarak ifade edilen dini inanç ve ibadetleri sistemleştirme, netleştirme ve akli olarak izah etme teşebbüsleri olduğunu dile getirir (Smart, 1998:17-18; 1992:429; 1996:27-69).

b. Pratik ve Ritüel Boyut: Dinin sadece teoriden ibaret olmadığını önemli ölçüde pratik bir bağlama sahip olduğunu belirten Smart, dinin, kendini çoğu zaman ibadet, dua ve kurban gibi uygulamalarla yahut yoga gibi pratiklerle ifade ettiğini söyleyerek, bütün bunları, dinin pratik ve ritüel boyutu olarak isimlendirir. Ritüel denilince sadece dinlerin bünyesinde yer alan resmi ve detaylı ibadetler değil, dua esnasında gözlerin kapatılması gibi görülmeyen

âlemle ilişki kurmak niyetiyle yapılan dini davranışlar da anlaşılmalıdır (Smart, 1992:427; 1998:13-14; 1996:70-129).

c. Ahlaki ve Yasal Boyut: Bu boyut, dinlerin ahlaki öğretilerini, emir ve yasaklarını ve hukuki kurallarını ihtiva eder (Özcan, 2017a:220). Smart'a göre, tarihsel süreçte var olan bütün dinlerin bir ahlak yasasıyla irtibatlı olduğu görülür. Bu yasalarla birlikte hem mitolojik hem de doktrinel boyut nihai kurtuluşu telkin eden ve dünya görüşünü şekillendiren dini geleneklerin değerlerini etkiler. Dolayısıyla o, bir geleneğin ya da alt-geleneğin kendi bünyesinde yer alan yasayı/hukuku, dinin ahlaki boyutu olarak isimlendirir. Genellikle toplumların ahlaki kanunlarının temelinde dini inançlar olduğu için toplumların sahip olduğu değerler ve ahlaki yapı bu boyut aracılığıyla kontrol edilir (Smart, 1992:429-430; 1998:18-19; 1996:196-214).

d. Sosyal ve Organizasyonel Boyut: Bir inancı anlamak için öncelikle insanlar arasında bu inancın nasıl işlediğine bakılması gerektiğini düşünen Smart'a göre, dinler sadece inanç sistemlerinden ibaret değildir. Aynı zamanda onlar, birer sosyal organizasyon veya böyle organizasyonların bir parçasıdır. Onların toplumsal ve sosyal önemleri vardır. Bununla birlikte sosyal şartlar ve durumların da dini ve ahlaki öğretileri etkilediği görülmektedir. Doktrinel, mitolojik ve ahlaki boyutlar bir dinin görülmeyen âlemin mahiyeti hakkındaki görüşlerini ve insan hayatının nasıl şekillenmesi gerektiğiyle ilgili dinin amaçlarını ifade ederken, sosyal ve organizasyonel boyut, dinin iddialarının gerçekteki şekilleniş tarzını ve dini kurumların faaliyet şekillerini ortaya koyar. Nitekim her dini hareket bir insan grubu içerisinde ortaya çıkar ve cami, kilise, ümmet kavramı gibi sosyal yönü olan kurum ve kavramları bünyesinde barındırır. Özetle bu boyutun, dinlerin toplumsal yönünü ve dini teşkilatlanmalarını ihtiva ettiği söylenebilir (Smart, 1992:430-431; 1996:215-274; 1998:19-21; Özcan, 2017a:222).

e. Tecrübi ve Duygusal Boyut: Tecrübi ve duygusal boyutun kısaca inananın duygu ve tecrübesini ifade ettiği söylenebilir. Smart'a göre bu boyut olmadan yapılacak dini açıklama çabaları yetersiz kalır. İnananları dışarıdan gözlemleyen ve onların tecrübe ve duygularını anlamaya çalışan birisinin bu duygu ve tecrübelerin içerisine girmesi gerekir. Ancak bu çok kolay değildir ve bireysel olması nedeniyle dini tecrübeyi tasvir etmek de oldukça zordur (Smart, 1992:431-433; 1996:166-195; 1998:14-15; Özcan, 2017a:212; 2017b:66).

f. Hikâyesel veya Mitolojik Boyut: Bu boyut, gerçek/doğru veya gerçek dışı/yanlış şeklinde nitelendirmeksizin Tanrı, peygamber ve kutsal kişi gibi dinin öne çıkan unsurlarıyla ilgili olayları ihtiva eder (Özcan, 2017a:214). Smart, dinin sadece tecrübe ve ritüelle değil aynı zamanda "kutsal veya ilahi bir hikâye" olarak tanımladığı mit ile de ifade edildiğini belirterek, bu boyutu dinin hikâyesel veya mitolojik boyutu olarak isimlendirir (Smart, 1992:428-429; 1996:130-165; 1998:15-17; Özcan, 2017b:66).

g. Materyal ve Sanatsal Boyut: Smart'a göre bu boyut, dinler için önem taşıyan binalar, sanat yapıtları ve hatta dünyanın doğal özelliği olan nehirler, dağlar, ağaçlar ve sular

gibi somutlaşan ve sanatla bütünleşen ögeleriyle ilgilidir. Smart, dinin tecrübi, ritüel, mitolojik, doktrinel ve ahlaki boyutu dış alemle ilgili herhangi bir şekle sahip olmaksızın soyut kavramlarla ifade edilebilirken, sosyal ve materyal boyutun dinin somutlaşması olarak düşünülebileceğini vurgular (Smart, 1996:275-288; 1998:21; Özcan, 2017a:224; 2017b:67).

2. "YEDİ BOYUTLU DİN MODELİ"NE GÖRE ORTAÖĞRETİM PROGRAMLARINDA "DİN OLGUSU"NUN ÖĞRETİMİ

2.1. DOKTRİNEL VE FELSEFİ BOYUT

Doktrinel ve felsefi olarak ifade edilen boyutun dini inancın anlaşılabilmesi için en temel unsurlarından biri olduğu söylenebilir. Zira diğer boyutlar, bu boyutun üzerine inşa edilmektedir. Türkiye'de ortaöğretim programlarında dinin bu boyutunun DKAB dersleri dışında biyoloji, kimya, fizik, matematik, coğrafya ve felsefe gibi derslerin öğretim programında da yer aldığı tespit edilmiştir.

2.1.1. Ortaöğretim DKAB Dersinde Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

Smart'ın "Yedi Boyutlu Din Modeli"ne göre Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programında dinin doktrinel ve felsefi boyutuna şu şekilde yer verilmiştir:

Tablo 1. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM
9	1. Bilgi ve İnanç	1. İslam'da Bilgi Kaynakları	1. İslam'da bilginin kaynaklarını açıklar. 2. İslam inancında imanın mahiyetini araştırır.
		2. İslam İnancında İmanın Mahiyeti	
	2. Din ve İslam	1. Dinin Tanımı ve Kaynağı	1. Kaynağı ve unsurları bakımından din tanımlarını karşılaştırır. 2. İnsanın doğası ile din arasında ilişki kurar. 3. İman ve İslam kavramları arasındaki ilişkiyi fark eder. 4. İslam'ın inanç esaslarının özelliklerini ayet ve hadisler ışığında analiz eder.
		2. İnsanın Doğası ve Din	
		3. İman ve İslam İlişkisi	
		4. İslam İnanç Esaslarının Özellikleri	
10	1. Allah İnsan İlişkisi	1. Allah İnancı ve İnsan	1. Allah inancının insan hayatındaki yeri ve önemini yorumlar. 2. Allah'ın varlığı ve birliği konusunda akli ve naklî delilleri analiz eder. 3. İsim ve sıfatlarının yansımalarıyla Allah'ı tanır. 4. İnsanın özelliklerini ayetlerle açıklar. 5. İnsanın Allah ile irtibat yollarını fark eder.
		2. Allah'ın Varlığı ve Birliği	
		3. Allah'ın İsim ve Sıfatları	
		4. Kur'an-ı Kerim'de İnsan ve Özellikleri	
		5. İnsanın Allah ile İrtibatı	
	2. Hz. Muhammed ve Gençlik	1. Kur'an-ı Kerim'de Gençler	1. Kur'an-ı Kerim'den gençlerle ilgili ayetlere örnekler verir.

		2. Bir Genç Olarak Hz. Muhammed	2. Hz. Muhammed'in gençlik yıllarındaki erdemli davranışlarını kendi hayatıyla ilişkilendirir. 3. Hz. Muhammed ile genç sahabiler arasındaki iletişimi değerlendirir. 4. Bazı genç sahabilerin öne çıkan özelliklerini örnek alır.
		3. Hz. Muhammed ve Gençler	
		4. Bazı Genç Sahabiler	
	5. İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Yorumlar	1. Dinî Yorum Farklılıklarının Sebepleri	1. Din ve dinin yorumu arasındaki farkı ayırt eder. 2. İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarının sebeplerini tartışır. 3. Dinî yorumlarla ilgili bazı kavramları değerlendirir. 4. İslam düşüncesinde itikadi ve siyasi yorumları genel özelliklerine göre sınıflandırır.
		2. Dinî Yorumlarla İlgili Bazı Kavramlar	
11	1. Dünya ve Ahiret	1. Varoluşun ve Hayatın Anlamı	1. Hayatı anlamlandırmada ahiret inancının önemini fark eder. 2. Dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında ilişki kurar. 3. Ahiret hayatının aşamalarını ayet ve hadislerle temellendirir. 4. Cenaze uğurlama ile ilgili dinî uygulamaları örneklerle açıklar.
		2. Ahiret Alemi	
		3. Ahirete Uğurlama	
	2. Kur'an'a Göre Hz. Muhammed	1. Hz. Muhammed'in Şahsiyeti	1. Hz. Muhammed'in örnek şahsiyetini tanır. 2. Hz. Muhammed'in peygamberlikle ilgili görevlerini açıklar. 3. Hz. Peygamber'e bağlılık ve itaati ayet ve hadislerden hareketle yorumlar.
		2. Hz. Muhammed'in Peygamberlik Yönü	
		3. Hz. Muhammed'e Bağlılık ve İtaat	
	3. Kur'an'da Bazı Kavramlar	1. İslam'ın Aydınlık Yolu: Hidayet	1. Kur'an'ı Kerim'de geçen bazı kavramları yorumlar. 2. Kur'an'ı Kerim'de geçen kavramları tanımanın İslam'ı doğru anlamadaki önemini fark eder.
		3. Allah İçin Samimiyet: İhlas	
		4. Allah'ın Emir ve Yasaklarına Riayet: Takva	
		5. Dosdoğru Yol: Sırat-ı Müstakim	
		6. Allah Yolunda Mücahede: Cihat	
		7. İyi, Doğru ve Güzel Davranış: Salih Amel	
	4. İnançla İlgili Meseleler	1. İnançla İlgili Felsefi Yaklaşımlar	1. İnançla ilgili yaklaşımları tartışır. 2. Yeni dinî akımların özelliklerini değerlendirir.
		2. Yeni Dini Hareketler	
	5. Yahudilik ve Hıristiyanlık	1. Yahudilik	1. Yahudiliğin doğuşunu ve gelişim sürecini özetler. 2. Hıristiyanlığın doğuşunu ve gelişim sürecini özetler.
		2. Hıristiyanlık	

12	1. İslam ve Bilim	1. Din-Bilim İlişkisi	1. Din-bilim ilişkisini tartışır.
		2. İslam Medeniyetinde Bilim ve Düşüncenin Gelişimi	2. İslam medeniyetinde bilim ve düşüncenin gelişim sürecini değerlendirir.
		4. Müslümanların Bilim Alanında Yaptığı Öncü ve Özgün Çalışmalar	4. Müslümanların bilim alanında yaptığı özgün çalışmaları sınıflandırır.
	3. İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar	1. Tasavvufi Düşüncenin Oluşumu	1. İslam düşüncesinde tasavvufi düşüncenin oluşum sürecini değerlendirir. 2. Tasavvufi düşüncede ahlaki boyutun önemini fark eder. 3. Kültürümüzde etkin olan bazı tasavvufi yorumları tanır. 4. Alevilik-Bektaşilikteki temel kavram ve erkânları tanır.
	4. Güncel Dinî Meseleler	1. Dini Meselelerin Çözümünde Temel İlke ve Yöntemler	1. Dinî meselelerin çözümüyle ilgili temel ilke ve yöntemleri analiz eder. 2. İslam'ın ekonomik hayatla ilgili ahlaki ölçülerini yorumlar. 3. Gıda maddeleri ve bağımlılık konusundaki dinî ve ahlaki ilkeleri açıklar. 4. Sağlık ve tıpla ilgili bazı meseleleri dinî ve ahlaki ölçüler çerçevesinde yorumlar.
		2. İktisadi Hayatla İlgili Meseleler	
		3. Gıda Maddeleri ve Bağımlılıkla İlgili Meseleler	
		4. Sağlık ve Tıpla İlgili Meseleler	
	5. Hint ve Çin Dinleri	1. Hinduizm	1. Hinduizm'in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler. 2. Budizm'in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler. 3. Konfüçyanizm'in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler. 4. Taoizm'in doğuşunu ve gelişim sürecini özetler.
		2. Budizm	
		3. Konfüçyanizm	
		4. Taoizm	

Görüldüğü üzere Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programının içeriği incelendiğinde genelde öğrenciyi dinle ilgili bilgilendirmenin temele alındığı söylenebilir. Bu gerçekleştirilirken öğrencilerin içinde bulunduğu gelişim dönemi dikkate alınarak yaşayabileceği bireysel, dini, toplumsal vb. meseleler hakkında temel bilgilerin verilmesinin yanı sıra inanç olgusuyla ilgili bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu açıdan İslam ve dinler hakkında verilen bilgilerin sunumunda araştırmaya dayalı bir bilimselliğin temel ölçüt olarak benimsendiği söylenebilir (Yapıcı ve Yürük, 2015a:33). Zaten din dersinin "zorunlu" bir ders olması nedeniyle bilgilendirmenin ötesine geçerek bir öğrenciyi inanır veya dindar yapmak gibi bir amaca sahip olması da beklenemez. Programda farklı dinler ve İslam düşüncesindeki farklı yorumlar hakkında bilgi verilmesi, öğrencinin inanç gelişimi açısından isabetli görünmektedir. Çünkü gençlik dönemi, gencin kimliğini oluşturma ve geliştirme sürecini yoğun olarak yaşadığı dönemlerden biridir. Kimlik oluşum sürecinde diğer alanlarla birlikte inançla ilgili arayış ve anlamlandırma çabası da önemli bir aşamadır (Gündüz, 2011:67-68). Bu aşamada farklı dinler ve din anlayışlarıyla ilgili alınacak eğitime dayalı bir hayat felsefesinin oluşması önemli bir destek sağlayacaktır.

2.1.2. Diğer Derslerde Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

Ortaöğretim programlarında sadece DKAB dersinin değil, diğer derslerin öğretim programlarında da dinin doktrinel ve felsefi boyutuna yer verildiği görülmektedir. Bu öğretim programlarından biri olan Ortaöğretim Biyoloji Dersi Öğretim Programında bu boyutu şu şekilde değinilmiştir:

Tablo 2. Ortaöğretim Biyoloji Dersi Öğretim Programında Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
11	1. İnsan Fizyolojisi	1. Denetleyici ve Düzenleyici Sistem, Duyu Organları	1. Sinir sisteminin yapı, görev ve işleyişini açıklar.	e. İbn Sina'nın insan fizyolojisi ile ilgili yaptığı çalışmalarına ilişkin okuma metni verilir.
			3. Sinir sistemi rahatsızlıklarına örnekler verir.	c. Mahmut Gazi Yaşargil'in çalışmalarına değinilir
			5. Duyu organlarının yapısını ve işleyişini açıklar.	d. İbn Heysem'in göz ile ilgili çalışmaları vurgulanır
11	1. İnsan Fizyolojisi	4.Dolaşım Sistemleri	1. Kalp, kan ve damarların yapı, görev ve işleyişini açıklar.	g. İbn Nefs'in dolaşımla ilgili görüşleri vurgulanır.
12	1. Genden Proteine	1. Nükleik Asitlerin Keşfi ve Önemi	4. DNA'nın kendini eşlemesini açıklar.	b. Aziz Sancar'ın biyoloji bilimine katkısı, vatanseverliği ve bir bilim insanının genel özellikleri bağlamında şahsına vurgu yapılan bir okuma parçası verilir.

Ortaöğretim Biyoloji dersi öğretim programında dinin doktrinel ve felsefi boyutu kapsamında genellikle Türk-İslam bilginlerinin ve medeniyetinin biyoloji bilimine katkılarından bahsedilmektedir. Bu kapsamda özellikle geçmişte yaşamış İbn Sina, İbn Heysem ve İbn Nefs gibi Türk İslam bilginlerinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte modern dönemde yaşayan ve bilime önemli katkılar sağlayan Mahmut Gazi Yaşargil ve Aziz Sancar'la ilgili çeşitli bilgilere yer verilmesi istenmektedir.

Tablo 3. Ortaöğretim Kimya Dersi Öğretim Programında Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	1. Kimya Bilimi	1. Simyadan Kimyaya	1. Kimyanın bilim olma sürecini açıklar.	b. Kimya biliminin gelişim süreci ele alınırken Mezopotamya, Çin, Hint, Mısır, Yunan, Orta Asya ve İslâm uygarlıklarının kimya bilimine yaptığı katkılara ilişkin okuma parçası verilir. c. Simyadan kimyaya geçiş sürecine katkı sağlayan bilim insanlarından bazılarının (Empedokles, Democritus, Aristo, Câbir bin Hayyan, Ebubekir er-Razi, Robert Boyle, Antoine Lavoisier) kimya bilimine ilişkin çalışmaları kısaca tanıtılır.

Ortaöğretim Kimya Dersi Öğretim Programında dinin doktrinel ve felsefi boyutu çerçevesinde diğer uygarlıklarla birlikte İslam uygarlıklarının ve Câbir bin Hayyan, Ebubekir er-Razi gibi müslüman bilim insanlarının kimya bilimine katkılarından bahsedilmiştir.

Tablo 4. Ortaöğretim Fizik Dersi Öğretim Programında Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	2. Madde ve Özellikleri	1. Madde ve Özkütle	1. Özkütleyi, kütle ve hacimle ilişkilendirerek açıklar.	f) Archimedes ve el-Hazini'nin özkütle ile ilgili yaptığı çalışmalar hakkında kısaca bilgi verilir.
9	3. Hareket ve Kuvvet	3. Newton'ın Hareket Yasaları	1. Dengelenmiş kuvvetlerin etkisindeki cisimlerin hareket durumlarını örneklerle açıklar.	İbn-i Sina'nın hareket konusunda yaptığı çalışmalar hakkında kısaca bilgi verilir.
10	3. Dalgalar	4. Ses Dalgası	1. Ses dalgaları ile ilgili temel kavramları örneklerle açıklar.	c) Farabi'nin ses dalgaları ile ilgili yaptığı çalışmalar hakkında kısaca bilgi verilir.
12	1. Çembersel Hareket	5. Kepler Kanunları	1. Kepler Kanunları'nı açıklar.	b) Galileo Galilei, Ali Kuşçu ve Uluğ Bey'in gök cisimleri ve gök cisimlerinin hareketleri ile ilgili çalışmalarına yer verilir.

Ortaöğretim Fizik Dersi Öğretim Programında da el-Hazini, İbn-i Sina, Farabi, Ali Kuşçu ve Uluğ Bey gibi Müslüman bilim insanlarının fizik bilimine katkıları yer almaktadır.

Tablo 5. Ortaöğretim Matematik Dersi Öğretim Programında Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

SINIF	ALT ÖĞRENME ALANI	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	Sayılar ve Cebir	3. Denklemler ve Eşitsizlikler	3.Birinci Dereceden Denklemler ve Eşitsizlikler	2. Birinci dereceden bir bilinmeyenli denklem ve eşitsizliklerin çözüm kümelerini bulur.	b) Harezmî'nin denklemler konusundaki çalışmalarına yer verilir.
9	Geometri	4. Üçgenler	4. Dik Üçgen ve Trigonometri	4. Birim çemberi tanımlar ve trigonometrik oranları birim çemberin üzerindeki noktanın koordinatlarıyla ilişkilendirir.	b) Ebu'l Vefa ve Gıyaseddin Cemşid'in trigonometrik oranlarla ilgili çalışmalarından bahsedilir.
10	Veri, Sayma ve Olasılık	1. Sayma ve Olasılık	1. Sıralama ve Seçme	1. Olayların gerçekleşme sayısını toplama ve çarpma	a) Sayma konusunun tarihsel gelişim sürecinden söz edilir ve bu süreçte

				yöntemlerini kullanarak hesaplar.	rol alan Sâbit İbn Kurrâ'nın çalışmalarına yer verilir.
				5. Pascal üçgenini açıklar.	Pascal üçgeninin, aralarında Ömer Hayyam'ın da bulunduğu Hint, Çin, İslam medeniyetlerindeki matematikçi ve düşünürler tarafından Pascal'dan çok önceleri ele alındığı; bu çerçevede matematiksel bilginin oluşumunda farklı kültür ve bilim insanlarının rolü vurgulanır.
10	Veri, Sayma ve Olasılık	1. Sayma ve Olasılık	2. Basit Olayların Olasılıkları	1. Örnek uzay, deney, çıktı, bir olayın tümleyeni, kesin olay, imkânsız olay, ayrık olay ve ayrık olmayan olay kavramlarını açıklar.	c) El Kindî ve Laplace'ın çalışmalarına yer verilir.
10	Sayılar ve Cebir	4. İkinci Dereceden Denklemler	1. İkinci Dereceden Bir Bilinmeyenli Denklemler	1. İkinci dereceden bir bilinmeyenli denklem kavramını açıklar.	İkinci dereceden bir bilinmeyenli denklemlerin tarihsel gelişim sürecine ve bu süreçte rol alan Brahmagupta, Harezmî ve Abdulhamid İbn Türk'ün çalışmalarına yer verilir.
12	Sayılar ve Cebir	1. Üstel ve Logaritmik Fonksiyonlar	2. Logaritma Fonksiyonu	1. Logaritma fonksiyonu ile üstel fonksiyonu ilişkilendirerek problemler çözer.	c) Gelenbevi İsmail Efendi ve John Napier'in çalışmalarına yer verilir.
12	Geometri	3. Trigonometri	2. Trigonometrik Denklemler	1. Trigonometrik denklemlerin çözüm kümelerini bulur.	c) El Battani'nin çalışmalarına yer verilir.

12	Sayılar ve Cebir	5. Türev	1. Limit ve Süreklilik	3. Bir fonksiyonun bir noktadaki sürekliliğini açıklar.	b) Limitin tarihsel gelişiminden ve Salih Zeki'nin bu alana katkılarından bahsedilir.

Ortaöğretim Matematik Dersi Öğretim Programında da geniş bir şekilde Müslüman bilim insanlarının matematik bilimiyle ilgili çalışmalarından ve bu alana katkılarına yer verilmiştir. Bu çerçevede programda bahsedilen Müslüman bilim insanları arasında Harezmî, Ebu'l Vefa, Gıyaseddin Cemşid, Sâbit İbn Kurrâ, Ömer Hayyam, El Kindî, Harezmî, Abdulhamid İbn Türk, Gelenbevi İsmail Efendi, El Battani ve Salih Zeki yer almaktadır.

Tablo 6. Ortaöğretim Coğrafya Dersi Öğretim Programında Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	1. Doğal Sistemler	3. Coğrafya biliminin gelişimini açıklar.	b) Coğrafya biliminin gelişimine evrensel ölçekte katkı sağlayan Türk ve Müslüman bilim insanlarının çalışmalarına da yer verilir.
		7. Bilgileri haritalara aktarmada kullanılan yöntem ve teknikleri açıklar.	a) Haritacılık tarihinde önemli olan Türk ve Müslüman bilim insanları ve çalışmaları üzerinde durulur

Türk ve Müslüman bilim insanlarının çalışmalarının coğrafya biliminin gelişimine sağladığı katkı, dinin doktrinel ve felsefi boyutu çerçevesinde Ortaöğretim Coğrafya Dersi Öğretim Programı içeriğinde ele alınmıştır.

Tablo 7. Ortaöğretim Felsefe Dersi Öğretim Programında Dinin Doktrinel ve Felsefi Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
10	1. Felsefeyi Tanıma	1. Felsefenin anlamını açıklar.	c) Farklı düşünürlerin (Platon, Aristoteles, el-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, I. Kant, K. Jaspers, Hilmi Ziya Ülken ve Takiyettin Mengüşoğlu) felsefe tanımlarına yer verilerek bu tanımların benzer ve farklı noktalarının belirtilmesi sağlanır (Ortaöğretim Felsefe Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:18).
10	3. Felsefenin Temel Konuları ve Problemleri	5. Din felsefesinin konusunu ve sorularını açıklar.	a) "Tanrı'nın varlığı ile ilgili görüşler nelerdir?", "Evren sonlu mudur, sonsuz mudur?", "Ölümden sonra yaşam var mıdır?" problemlerinden hareketle din felsefesinin konusu kısaca açıklanır. b) Teoloji ve din felsefesi farkı üzerinde durulur. c) "Ben kimim?" sorusunun felsefe, bilim ve din açısından nasıl ele alındığının tartışılması sağlanır (Ortaöğretim Felsefe Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:21).

11	2. MS 2. Yüzyıl-MS 15. Yüzyıl Felsefesi	2. MS 2. yüzyıl-MS 15. yüzyıl felsefesinin karakteristik özelliklerini açıklar.	a) MS 2. yüzyıl-MS 15. yüzyıl Hristiyan felsefesinin temel özellikleri ve problemleri üzerinde durulur. b) MS 2. yüzyıl-MS 15. yüzyıl İslam felsefesinin temel özellikleri ve problemleri üzerinde durulur. c) MS 2. yüzyıl-MS 15. yüzyıl felsefesinin temel problemlerinden "inanç akıl ilişkisi" konusunda Hristiyan ve İslam felsefesinin yaklaşımları arasındaki farklar vurgulanır. d) 8-12. yüzyıl arasındaki çeviri faaliyetlerinin İslam felsefesine ve Batı felsefesine etkileri üzerinde durulur (Ortaöğretim Felsefe Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:23).
		3. Örnek felsefi metinlerden hareketle MS 2. yüzyıl-MS 15. yüzyıl filozoflarının felsefi görüşlerini analiz eder.	a) St. Augustinus'un "İtiraflar" adlı eserinden alınan veya derlenen bir metinden hareketle filozofun "Tanrı ve evren" ile ilgili görüşlerinin irdelenmesi sağlanır. b) Fârâbî'nin "el-medînetü'l fâzıla" adlı eserinden alınan veya derlenen bir metinden hareketle filozofun ahlak ve siyaset görüşlerinin irdelenmesi sağlanır. c) İbn Sînâ'nın "Salâmân ve absâl" adlı eserinden alınan veya derlenen bir metinden hareketle filozofun varlık görüşünün irdelenmesi sağlanır. d) Gazâlî'nin "el-münkız mine'd-dalâl" adlı eserinden alınan veya derlenen bir metinden hareketle filozofun bilgi görüşünün irdelenmesi sağlanır. e) İbn Rüşd'ün "Tehâfut et-tehâfut el-felâsife" adlı eserinden alınan veya derlenen bir metinden hareketle filozofun "din felsefe ilişkisi" ile ilgili görüşlerinin irdelenmesi sağlanır (Ortaöğretim Felsefe Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:24).
		4. MS 2. yüzyıl-MS 15. yüzyıl felsefesindeki örnek düşünce ve argümanları felsefi açıdan değerlendirir.	a) Mevlânâ, Yûnus Emre ve Hacı Bektâş Velî'nin eserlerinden alınan veya derlenen bir metinden hareketle tasavvuf düşüncesindeki insan anlayışının tartışılması sağlanır. b) "Anlamak için inanıyorum" düşüncesinden hareketle "inanç akıl ilişkisini" ele alan özgün bir metin yazılması sağlanır (Ortaöğretim Felsefe Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:24).
11	3: 15. Yüzyıl-17. Yüzyıl Felsefesi	2. 15. yüzyıl-17. yüzyıl felsefesinin karakteristik özelliklerini açıklar	a) Skolastik düşünce ile modern düşüncenin temel farkları üzerinde durulur (Ortaöğretim Felsefe Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:25).

Ortaöğretim Felsefe Dersi Öğretim Programında dinin doktrinel ve felsefi boyutunun din felsefesinin konu ve soruları ile felsefe tarihi kapsamında yer aldığı görülmektedir. Tarihsel süreçte öne çıkan felsefi düşünce örneklerinden bahsedilirken geçmişten son döneme kadar yaşayan el-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Hilmi Ziya Ülken, Takiyettin Mengüşoğlu, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazâlî, İbn Rüşd, Mevlânâ, Yûnus Emre ve Hacı Bektâş Velî gibi bazı Müslüman düşünürlerin görüşlerine de yer verilmiştir. Bu boyut çerçevesinde genellikle inanç-akıl/bilim ilişkisi üzerinde durulduğu söylenebilir.

2.2. PRATİK VE RİTÜEL BOYUT

Ritüel, bilinçli bir şekilde oluşturulmuş, tekrarlanmaya uygun, biçimlendirilmiş sembolik ve bedensel davranış olarak tanımlanabilir ve mutlaka kendisine mistik varlıkları ya da olağanüstü güç unsurlarını referans aldığı ifade edilir. Bütün din ve inanç geleneklerinin çeşitli itikat esaslarına sahip olmakla beraber pratik, ritüel veya ibadet olarak isimlendirilebilecek dini amaçlı tutum ve davranış modellerine sahip olduğu da kabul edilir (Olgun, 2016:83, 84).

2.2.1. Ortaöğretim DKAB Dersinde Dinin Pratik ve Ritüel Boyutu

Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programında dinin pratik ve ritüel boyutu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 8. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Dinin Pratik ve Ritüel Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM
9	3. İslam ve İbadet	3.1. İslam'da İbadet ve Kapsamı	1. İslam'da ibadet kavramını ve ibadetin kapsamını açıklar. 2. İslam'da ibadetlerin yapılış amacını ve önemini fark eder. 3. İbadet yükümlülüğü ile ilgili bazı kavramları sınıflandırır. 4. İslam'da ibadetlerin temel ilkelerini değerlendirir. 5. İbadetlerin, bireyin ahlaki gelişimi üzerindeki etkisini yorumlar.
		3.2. İslam'da İbadetin Amacı ve Önemi	
		3.3. İslam'da İbadet Yükümlülüğü	
		3.4. İslam'da İbadetlerin Temel İlkeleri	
		3.5. İslam'da İbadet Ahlak İlişkisi	

Din araştırmalarında dinsel amaçlarla yerine getirilen özel davranışlar "ibadet" olarak tanımlanırken pagan gelenekler açısından bu tür davranışlar "ritüel" kelimesiyle ifade edilir (Olgun, 2016:82). Din eğitiminde inanç-ibadet ve ahlakın birbirinden ayrılmayarak bir bütün olarak ele alınmasının bireyin dini bilgilerinin artmasını ve bireysel ve toplumsal alanda gerekli olan olumlu davranışların kazanılmasını sağlaması bakımından da önemli olduğu vurgulanmaktadır (Başkurt, 2002:71; Keyifli, 2013:98). Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında ise İslam'daki temel ibadetlerle ilgili bilgi vermenin ötesine geçecek şekilde ibadetlerin özüne yönelik genel bir bakış açısı oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda dikkat çeken noktalardan biri de ibadet-ahlak ilişkisine değinilmesidir.

2.2.2. Diğer Derslerde Dinin Pratik ve Ritüel Boyutu

Ortaöğretim ders programları içinde dinin pratik ve ritüel boyutuna sadece Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında yer verildiği tespit edilmiştir.

Tablo 9. Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında Dinin Pratik ve Ritüel Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
10	4. Traditions	Functions and Useful Language	1. Describing habits and routines in the past 2. Making oral presentations on a specific topic	People used to dispell all the bad spirits with fire but now they use fireworks for celebrations.
10	7. Food and Festivals	Functions and Useful Language	1. Talking about national and international festivals 2. Describing actions and processes	Two religious festivals (Ramadan /Eid al Fitr and Sacrifice Feast/Eid-al-Adha) are celebrated in Turkey every year.

Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında İslam'a ait iki dini bayramla ilgili bilginin yanı sıra geçmişte kötü ruhlardan korunmak için gerçekleştirilen bir ritüelin günümüzdeki değişimine yer verilmiştir. Günümüzde insanların eğitim seviyesinin artması, bilim-teknolojideki ilerlemelerle birlikte batıl inançlara yönelmenin azalacağı öngörülmekle birlikte batıl inançların zaman zaman form değiştirerek varlıklarını devam ettirmesi (Ayten ve Köse, 2009:67) programda örneklendirilmiştir.

2.3. AHLAKİ VE YASAL BOYUT

Toplumların sahip oldukları inanç, sanat, tarih, bilim, ahlak, din, dil gibi temel öğelerin her birinin bir değer olduğu (Kızıler, 2014:7) düşünüldüğünde değer kavramının oldukça kapsamlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ahlak da bu bağlamda değer kavramı içerisinde değerlendirilebilir. Bu nedenle çoğu zaman ahlak ve değer kavramı dolayısıyla ahlak ve değer eğitimi birlikte kullanılmaktadır. Toplumlar, benimsedikleri değer ve inançları gelecek nesle aktarmayı ister. Günümüzde bu hedefe ulaşmada en önemli araçlardan birinin okul olduğu söylenebilir. Değerlerin aktarımı esnasında eğitimden yerel ve evrensel değerleri uyum içinde kazandırma sorumluluğunu yerine getirmesi de beklenmektir (Emiroğlu, 2017:117). Neredeyse her dersin kendi açısından değer öğretimi için çeşitli fırsatlara sahip olduğu söylenebilir (örnekler için bkz. Düzenli, 2017). Mesela DKAB dersi dini, Fen Bilgisi dersi bilimsel, Resim ve Müzik dersleri de estetik değerlerin daha yoğun olarak öğrenilmesi için katkı sağlayabilir (Tokdemir ve Artan, 2012:171). Bununla birlikte eğitimin bir sorumluluğunun da mevcut değerlerin transfer edilmesiyle birlikte bu değerlerin sorgulanarak değişmesi veya yeni anlamlar yüklenmesi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Yapıcı ve Yürük, 2015b:18).

2.3.1. Ortaöğretim DKAB Dersinde Dinin Ahlaki ve Yasal Boyutu

Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında dinin ahlaki ve yasal boyutuyla ilgili içerik aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 10. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Dinin Ahlaki ve Yasal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM
9	4. Gençlik ve Değerler	4.1. Değerler ve Değerlerin Kaynağı	1. Değerlerin oluşumuna etki eden unsurları analiz eder. 2. Gençlerin kişilik gelişiminde dinî ve ahlaki değerler ile örf ve âdetlerin yerini tartışır. 3. Temel değerleri ayet ve hadislerle ilişkilendirir.
		4.2. Gençlerin Kişilik Gelişiminde Değerlerin Yeri ve Önemi	
		4.3. Temel Değerler	
10	4. Ahlaki Tutum ve Davranışlar	4.1. İslam Ahlakının Konusu ve Gayesi	1. İslam ahlakının konusu ve gayesini açıklar. 2. Ahlak ile terbiye arasındaki ilişki kurar. 3. İslam ahlakında yerilen bazı davranışları ayet ve hadislerle açıklar. 4.Tutum ve davranışlarında ölçülü olmaya özen gösterir.
		4.2. İslam Ahlakının Kaynakları	
		4.3. Ahlak ve Terbiye İlişkisi	
		4.4. İslam Ahlakında Yerilen Bazı Davranışlar	

Din ve ahlak eğitiminde bireylerin bilişsel gelişiminin yanı sıra duyuşsal ve devinişsel gelişimi sağlamak üzere sadece bilgiyi artırmak değil aynı zamanda çeşitli değerler ve ahlaki ilkeler benimsenmesi ve onlar doğrultusunda davranışlar geliştirilmesi de amaçlanmaktadır (Gündüz, 2010:21-22). Hatta din-değer-ahlak öğretimi ilişkisi bağlamında ilköğretim DKAB dersi öğretmenleriyle yaptığı görüşmelerde Altıntaş (2016:55), öğretmenlerin tamamının ahlakın yegâne kaynağının din olduğunu, din ile değer öğretiminin birbirinden ayrılmayacağını düşündükleri bulgusuna ulaşmıştır. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında da bu doğrultuda dinin Ahlaki ve Yasal boyutuyla ilgili genel olarak değerler, İslam-ahlak ilişkisi ile İslam'a göre ahlaki olan ve olmayan davranışlara örnekler bulunmaktadır. Böylece programda değerler ve ahlak öğretimi çerçevesinde içeriğin birbiriyle ve öğrencilerin gelişim dönemleriyle ilişkilendirilmeye ve davranış geliştirme hedefli oluşturulmaya çalışıldığı söylenebilir. Bununla birlikte dinin yasal boyutuyla ilgili herhangi bir içeriğe de yer verilmediği görülmektedir.

2.3.2. Diğer Derslerde Dinin Ahlaki ve Yasal Boyutu

Dinin Ahlaki ve Yasal boyutuna yer veren derslerden biri İngilizce dersidir. Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında dinin bu boyutuna verilen yer aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 11. Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında Dinin Ahlaki ve Yasal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
11	10. Values and Norms	Functions and Useful Language	1. Expressing opinions	"We love all the created for the sake of the Creator." Yunus Emre

			2. Exchanging ideas 3. Making comments	"Either seem as you are, or be as you seem." Mevlana Celaleddin-i Rumi.

Yabancı dil derslerinde de açık ya da örtük bir şekilde değer eğitimine yer verilmesi gerekmektedir. Dil toplumun düşünce biçimini yansıttığına göre iyi derece yabancı dil bilmenin temel şartlarından biri, o toplum gibi düşünebilme becerisine sahip olmaktır. Bu nedenle yabancı dil dersleri hem milli ve evrensel değerleri kazandırmada hem de farklı kültürlerdeki değerleri tanıtmada etkin bir araç olarak kullanılabilir (Aslan, Keskin ve Önder, 2019:357). Ortaöğretim İngilizce dersi öğretim programında da Yunus Emre ve Mevlana gibi önemli dini figürlerin hoşgörüyü ve farklılıklara saygıyı esas alan özdeyişleri aracılığıyla evrensel boyuta sahip yerel değerlere ve ahlaki ilkelere yer verilmiştir.

Türk Dili ve Edebiyatı Dersinde ise temel olarak Türk dilinin incelikleri öğretilirken diğer taraftan da ahlak ve değer öğretimi gerçekleştirilmektedir. Zira ahlak ve değer aktarımının en önemli araçlarından biri de dildir. Bu derste dil bir araç olmanın da ötesinde bizzat estetik değerleri geliştirme amacına da yönelmiş olmaktadır. Dolayısıyla dil öğretimiyle birlikte ahlak ve değerler öğretimi bütünleşmiş bir şekilde verilmeye çalışılmaktadır (Demircan, 2010:58). Bu bağlamda Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programının birçok yerinde özellikle millî, manevi, kültürel, evrensel ve ahlaki değerlere aykırı unsurlara yer verilmemesi vurgulanmaktadır (Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:16, 20, 22, 24, 25). Bu bağlamda millî, manevi, kültürel, evrensel ve ahlaki değerler öğretim programında şu şekilde yer almıştır:

Tablo 12. Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programında Dinin Ahlaki ve Yasal Boyutu

BAŞLIK	TÜR	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
A) Okuma (Metni Anlama ve Çözümleme)	1. Şiir	A.1. 7. Şiirde millî, manevi ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve mitolojik ögeleri belirler.	c. Bu hususlar değerler eğitimi çerçevesinde ele alınır.
A) Okuma (Metni Anlama ve Çözümleme)	2. Öyküleyici (Anlatmaya Bağlı) Edebî Metinler (Masal/Fabl, Destan, Mesnevi, Hikâye, Roman vb.)	A.2. 11. Metinde millî, manevi ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve mitolojik ögeleri belirler.	c. Bu hususlar değerler eğitimi çerçevesinde ele alınır.
A) Okuma (Metni Anlama ve Çözümleme)	3. Tiyatro	A.3. 9. Metinde millî, manevi ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve mitolojik ögeleri belirler.	c. Bu hususlar değerler eğitimi çerçevesinde ele alınır.
A) Okuma (Metni Anlama ve Çözümleme)	4. Bilgilendirici (Öğretici) Metinler	A.4. 8. Metinde millî, manevi ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve	c. Bu hususlar değerler eğitimi çerçevesinde ele alınır.

		mitolojik ögeleri belirler.	

Tarihsel süreç incelendiğinde çoğu zaman edebi eserler aracılığıyla değerler ve ahlakla ilgili mesajlar verilerek iyiyi ve güzeli anlatmak hedeflenmiştir (Özdemir ve Tulumcu, 2017:722). Bu nedenle değer ve ahlak eğitimi faaliyetlerinde edebi metinler önemli bir eğitim materyali olarak kullanılagelmiştir. Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programında da şiir, öyküleyici (anlatmaya bağlı) edebî metinler (masal/fabl, destan, mesnevi, hikâye, roman vb.), tiyatro, bilgilendirici (öğretici) metinler gibi edebi eserlerden faydalanılarak ahlak ve değerler eğitimi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Ortaöğretim Tarih dersinde dinin ahlaki ve yasal boyutu şu şekilde yer almıştır:

Tablo 13. Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında Dinin Ahlaki ve Yasal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	2. İnsanlığın İlk Dönemleri	6. İlk Çağ'da hukuk sistemlerinin oluşturulmasında etkili olan dinî ve beşerî kaynakları kavrar.	Sözlü ve yazılı hukuk kaynaklarına (akıl, gelenek ve kutsal kitaplar) ilişkin tarihî örnekler (Urkagina ve Hammurabi Kanunları, Hitit Hukuku ve Tevrat) ele alınır.

Tarih derslerinin değerlerin ortaya çıkışını, gelişimini ve değerlerin tarihsel süreçte değişimini ortaya koyması açısından ahlak ve değer öğretimine katkı sağlayabileceği söylenebilir. Nitekim tarih öğretiminin en önemli işlevinin milli ve manevi değerlerin davranışa dönüştürülmesi olduğu belirtilmiştir (Tokdemir ve Artan, 2012:171). Bununla birlikte Tokdemir ve Artan (2012:180)'ın çalışmalarında tarih dersinde öğrenilen en önemli değerin hangisi olduğu sorusuna verilen cevaplarda ahlaki, dini, politik ve sosyal değerler yer alırken ekonomik ve estetik değerler olarak ifade edilecek hiçbir değerin belirtilmediği tespit edilmiştir. Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında medeniyetimizin dayandığı temel değerlerin kavranması, benimsenmesi ve bunların davranışa yansıtılması hedeflenirken ders kitabı yazımında da ünitelerle ilişkili görsellere, okuma parçalarına, bilimsel metinlere, etkinliklere ve özlü sözlere yer verilirken millî, manevi ve evrensel değerlerin göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir (*Ortaöğretim Tarih Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*, 2018:12, 18). Öğretim Programında dinin yasal boyutuna da yer verilmiş, sözlü ve yazılı hukuka kaynaklık eden akıl ve gelenekle birlikte kutsal kitaplara yönelik tarihi örneklere, bu örnekler arasında da Tevrat'a yer verilmesi istenmiştir (MEB, 2018:24).

2.4. SOSYAL VE ORGANİZASYONEL BOYUT

Dinin hem ortaya koyduğu çeşitli normlarla toplumsal hayatı düzenleme, toplumu yönlendirme, değiştirme ve geliştirme gücüne sahip olması hem de toplumsal değerlerin kaynağı olması gibi nedenlerle dinin toplumdan bağımsız düşünülmesi mümkün görünmemektedir. Dinin bu açıdan bir taraftan toplumu değiştirici bir etkisi varken bir

taraftan da onu değişime karşı koruma işlevi de bulunmaktadır. Diğer taraftan toplumun sahip olduğu örf-adetler, kültürel öğeler ve yaşam biçiminin dinin anlaşılma biçimlerini etkilemesi de söz konusu olmaktadır (Abuzar, 2011:146).

2.4.1. Ortaöğretim DKAB Dersinde Dinin Sosyal ve Organizasyonel Boyutu

Din öğretiminin hedeflerinden biri, toplumsal kurumların sağlıklı işlemesini ve bireyin sosyalleşmesini sağlayarak toplumsal bütünleşmeye katkı sağlamaktır. Din öğretimi, bunu gerçekleştirirken, toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanmasından sosyal ahlakın ve değerlerin korunmasına kadar birçok toplumsal fonksiyonu da yerine getirmektedir. Bu nedenlerle birey ve toplum, bir yandan kendi hayatını düzene koymak, diğer yandan kendi toplumsal ve kültürel yapısının devam etmesini temin ettiği için sosyal yapı içinde büyük ölçüde yer tutan dinin eğitim ve öğretimini talep etmektedir. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında dinin sosyal ve organizasyonel boyutu şu şekilde yer almaktadır:

Tablo 14. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Dinin Sosyal ve Organizasyonel Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM
9	5. Gönül Coğrafyamız	1. İslam Medeniyeti ve Özellikleri	1. İslam medeniyeti kavramını izah eder. 2. İslam medeniyetinin, dünyanın farklı bölgelerindeki etkilerini fark eder.
		2. İslam Medeniyetinin Farklı Coğrafyalardaki İzleri	
10	3. Din ve Hayat	1. Din ve Aile	1. İslam dininin aile kurumuna verdiği önemi fark eder. 3. İslam dininin çevre sorunlarına yaklaşımını ve çözüm önerilerini değerlendirir. 4. İslam dini ve sosyal değişim arasında ilişki kurar. 5. İslam dininin ekonomik hayatla ilgili ilkelerini yorumlar. 6. İslam dininin sosyal adaletle ilgili ilkelerini açıklar.
		3. Din ve Çevre	
		4. Din ve Sosyal Değişim	
		5. Din ve Ekonomi	
		6 Din ve Sosyal Adalet	
	5. İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Yorumlar	3. İslam Düşüncesinde İtikadi ve Siyasi Yorumlar	5. İslam düşüncesindeki amelî fıkhi yorumları tanır.
		4. İslam Düşüncesinde Fıkhi Yorumlar	
12	1. İslam ve Bilim	3. İslam Medeniyetinde Öne Çıkan Eğitim Kurumları	3. İslam medeniyetinde öne çıkan eğitim ve bilim kurumlarını tanır.
	2. Anadolu'da İslam	1. Türklerin Müslüman Olmaları	1. Türklerin Müslüman olma sürecini açıklar. 2. Dinî anlayış ve kültürümüzün oluşmasında etkili olan bazı şahsiyetleri tanır.
		2. Milletimizin İslam Anlayışının Oluşmasında Etkili Olan Bazı Şahsiyetler	

	3. İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar	1. Tasavvufi Düşüncenin Oluşumu	1. İslam düşüncesinde tasavvufi düşüncenin oluşum sürecini değerlendirir. 2. Tasavvufi düşüncede ahlaki boyutun önemini fark eder. 3. Kültürümüzde etkin olan bazı tasavvufi yorumları tanır. 4. Alevilik-Bektaşilikteki temel kavram ve erkânları tanır.
		2. Tasavvufi Düşüncenin Ahlaki Boyutu	
		3. Kültürümüzde Etkin Olan Tasavvufi Yorumlar	

Dinin önemli toplumsal işlevleri arasında insanlara çeşitli ilkeler vasıtasıyla bir dünya görüşü sunarak insanların bireysel ve toplumsal davranışlarını şekillendirmesi bulunmaktadır. Bununla birlikte insanların bu tür davranışlarına yön veren din olgusu hakkında bilgi sahibi olmaları yani din eğitimi almaları doğru davranışların ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Bu noktada insanlar ve toplumlar arası iletişimle birlikte ilişkilerin de artması sadece inanılan din değil, diğer dinler hakkında bilgiler içeren bir din eğitimini de bir gereklilik haline getirmektedir. Tarihsel süreçte din eğitimi faaliyetleri bu çerçevede bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda dinin özüne uygun olduğu düşünülen eğitim anlayışları doğrultusunda yürütülmeye çalışılmıştır (Göçeri, 2002:23). DKAB dersleri öğretim programlarında zaman zaman bu anlayıştan hareketle bazı düzenlemelere gidilmektedir. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında bu çerçevede genellikle İslam'ın çeşitli toplumsal alanlara etkisinden bahsedildiği görülmektedir. Bununla birlikte özellikle de inanılan din ve onun dışındaki inanç farklılıklarına nasıl yaklaşılabileceğine dair bilgiler verilerek bireylerin kendilerine ait dünya görüşlerinin oluşmasının hedeflendiği söylenebilir.

2.4.2. Diğer Derslerde Dinin Sosyal ve Organizasyonel Boyutu

Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programında dinin sosyal ve organizasyonel boyutuna verilen yer şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 15. Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programında Dinin Sosyal ve Organizasyonel Boyutu

ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
2. Millî Mücadele	7. Millî Mücadele sürecine katkıda bulunmuş önemli şahsiyetlerin kişilik özellikleri ile faaliyetlerini ilişkilendirir.	c) Millî Mücadele sürecine halkın çeşitli kesimlerinin (din adamları, çocuk, eğitimci, esnaf vb.) farklı şekillerde katkıda bulundukları vurgulanır.

3. Atatürkçülük ve Türk İnkılabı	2. Siyasi alanda meydana gelen gelişmeleri kavrar.	a) Saltanatın kaldırılması, Ankara'nın başkent oluşu, Cumhuriyet'in ilan edilmesi, Halifeliğin kaldırılması, Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması, Erkân-ı Harbiye Vekâletinin kaldırılması, 1924 Anayasası'nın kabulü konularına neden ve sonuçlarıyla yer verilir.
	5. Toplumsal alanda yapılan inkılapları ve meydana gelen gelişmeleri kavrar.	a) Kılık ve kıyafette yapılan düzenlemeler, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, takvim, saat ve ölçülerde değişiklik yapılması ile Soyadı Kanunu konuları ele alınır.

Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programında dinin sosyal ve organizasyonel boyutu kapsamında din adamlarının toplumsal hayata katkısının yanı sıra özellikle din kaynaklı toplumsal oluşumlara yer verildiği söylenebilir.

Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında dinin sosyal ve organizasyonel boyutu şu şekilde yer almıştır:

Tablo 16. Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında Dinin Sosyal ve Organizasyonel Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	1. Tarih ve Zaman	3. Zamanı anlama ve anlamlandırmaya yönelik farklı yaklaşımları analiz eder.	9.1.3. Zamanı anlama ve anlamlandırmaya yönelik farklı yaklaşımları analiz eder. b) Zaman içerisinde kullanılan farklı takvim sistemlerine (güneş yılı ve ay yılı esaslı takvimler) ve Türklerin kullandığı takvimlere (On İki Hayvanlı Türk Takvimi, miladi takvim, hicrî takvim, Celâli Takvimi, Rûmî Takvim) değinilir. c) Miladi takvim ile hicrî takvim arasındaki temel farklar vurgulanır.
9	4. İlk ve Orta Çağlarda Türk Dünyası	2. İlk ve Orta Çağlarda İç Asya'daki Türk siyasi teşekküllerinin güç ve yönetim yapısını kavrar.	a) Asya Hun, Kök Türk ve Uygur Devletleri, gücün meşruiyet kaynağı (Gök Tengri ve Kut inançları); gücün maddi kaynakları (coğrafi yapı, konargöçer hayat tarzı, soy dayanışması ve silahlı güç); güç paylaşımı ve yönetim organizasyonu (kurultay, ikili teşkilat yapısı ve ülüş ilkesi) temaları çerçevesinde ele alınır.

9	5. İslam Medeniyetinin Doğuşu	1. İslamiyet'in doğuşu sırasında Arap Yarımadası, Asya, Avrupa ve Afrika'nın genel durumunu açıklar.	b) Hz. Muhammed'in peygamberliğinin öncesinde Mekke'deki ve Arap Yarımadası'nın geri kalan kısmındaki siyasi durum ve toplumsal düzen ana hatlarıyla ele alınır. c) "Cahiliye Dönemi" kavramı toplum düzeni açısından açıklanır.
		2. Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi'nde Müslümanların Arap Yarımadası ve çevresinde siyasi hâkimiyet kurmaya yönelik faaliyetlerini kavrar.	b) Medine Sözleşmesi'nin öngördüğü toplum düzeni ve ilk kurumsal yapılanmalar (eğitim, idare, güvenlik ve yargı) ele alınır. c) Dört Halife Dönemi'nde İslam toplumunun idaresi, sınırların genişlemesi ve ihtidalar üzerinde durulur. ç) Dört Halife Dönemi'nde İslam toplumunda yaşanan siyasi mücadeleler ile sosyal karışıklıkların sebep ve sonuçlarına ana hatlarıyla değinilir.
		3. Emeviler ile birlikte İslam Devleti'nin yapısında meydana gelen değişimi analiz eder.	a) Emeviler Dönemi'nde hilafetin saltanata dönüştüğü ve Arap olmayan unsurların (mevali) zaman zaman devlet idaresi ve sosyal yaşamda bazı haklardan mahrum bırakıldıkları vurgulanır. b) Emeviler Dönemi'nde inanç ve siyaset ilişkisi ile keskinleşmeye başlayan mezhebi yönelimler ele alınır. c) Emeviler Dönemi'nde İslamiyet'in Kuzey Afrika ve Avrupa'daki yayılışına ve İslam kültürünün Avrupa'ya etkilerine değinilir. Endülüs'teki düşünce ve kültür dünyası; önemli şahsiyetler ve tercüme faaliyetleri ekseninde özellikle vurgulanır.
		5. Sekizinci ve on ikinci yüzyıllar arasında İslam medeniyeti çerçevesindeki ilmî faaliyetleri değerlendirir.	a) İslam medeniyetinin ilim ve eğitim kurumları (Beytü'l-hikme, medreseler, camiler ve kütüphaneler) kısaca tanıtılır. b) İslam medeniyetinde kabul görmüş dinî (naklî) ve aklî ilimler ayrımı üzerinde durulur. c) İslam âlimlerinin nazari (teorik) ve bütüncül bir perspektifle kişinin kendini, âlemi ve Allah'ı tanıması maksadı güden bir ilim anlayışına sahip oldukları vurgulanır. ç) İslam medeniyetine mensup olup farklı bilim alanlarındaki çalışmaları ile düşünce ve bilim tarihine geçmiş önemli âlimleri (Farabi, İbn-i Sina, İmam Gazali, İbn-i Rüşd) öne çıkan çalışmaları, fikir ve eserleri yönüyle ele alınır. İslam kültür ve medeniyetinde

			farklı ilmî havzalara önemli ekollere ve şahıslara harita ve infografiklerle değinilir. d) İslam dünyasında ortaya çıkan bilimsel gelişmelere ve bu gelişmelerin Avrupa'ya etkilerine kısaca değinilir.
9	6. Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve İlk Türk İslam Devletleri	4. Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'ndeki başlıca siyasi gelişmeleri Türk tarihi içerisindeki önemi bağlamında açıklar.	a) Oğuz Türklerinin İslamiyet'i kabul etmelerinin Türk ve İslam tarihinde meydana getirdiği siyasi, sosyal ve kültürel etkilere değinilir.
		5. Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim ve toplum yapısını kavrar.	c) Nizâmülmülk'ün "Siyasetnâme" adlı eseri devlet yöneticilerinde aranan özellikler açısından incelenir. Ayrıca Nizamiye Medreseleri yapılanması ve Gazalî'nin bu medereselere etkisine değinilir.
10	3. Devletleşme Sürecinde Savaşçılar ve Askerler	1. Kuruluş Dönemi'nde Osmanlı askerî gücünün farklı muharip unsurlardan meydana geldiğini kavrar.	a) Bir devlete bağlı olmayan savaşçı topluluklar (aşiret savaşçıları, ücretli savaşçılar, inanç ve din uğruna savaşanlar) ile devlet askerleri arasındaki farklar açıklanarak Türk tarihindeki 'alplık' ve 'gazilik' kavramları üzerinde durulur.
10	4. Beylikten Devlete Osmanlı Medeniyeti	2. Osmanlı devlet idaresinin ilmiye, kalemiye ve seyfiye sınıflarının birlikteliğine dayalı yapısını analiz eder.	a) İlmiye sınıfının çeşitli vazifelerinden (devlet idaresi, hukuk ve adalet, ilim ve tedris) hareketle dinin Osmanlı devlet idaresi ve toplum düzenindeki rolü üzerinde durulur. b) Osmanlı dünyasında medreseler ve âlimlerin yanı sıra tekkeler ve ariflerin de bilgi üretimi ve eğitim alanında önemli vazifeler üstlendiği vurgulanır.
11	3. Uluslararası İlişkilerde Denge Stratejisi (1774-1914)	3. Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetimine rağmen güç kazanması ve nüfuz alanını genişletme çabalarını analiz eder.	Vehhabilik hareketine ve bu hareketin etkilerine kısaca değinilir.

Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programının içeriğinde Türklerin kullandığı takvimler arasında yer alan hicrî takvim yer almıştır. Böylece dinin bireysel ve toplumsal yaşama etkisi örneklendirilmiş olmaktadır. Ayrıca bu bağlamda Asya Hun, Kök Türk ve Uygur Devletleri gibi İslam öncesi Türk devletleriyle Hz. Muhammed, Dört Halife, Emeviler, Büyük Selçuklu ve Osmanlı gibi devletlerde dinin toplumsal organizasyona etkisine ve son dönemlerde oluşan ve İslam kültürüne etki eden Vehhabilik hareketine de yer verilmiştir.

Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında dinin sosyal ve organizasyonel boyutuna aşağıdaki tabloda yer verilmiştir:

Tablo 17. Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında Dinin Sosyal ve Organizasyonel Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
11	7: Facts about Turkey	Functions and Useful Language	1. Talking about landmarks and monuments 2. Describing cities and historic sites 3. Asking for and giving more detailed information	Ramadan in Turkey is a social ritual to revive the communal relationship apart from a spiritual practice.

Dini açıdan kutsal kabul edilen gün ve geceler din mensupları için bireysel yönünün yanı sıra sosyal boyutu da olan önemli anlar arasındadır. Nitekim Ramazan ayında tutulan orucun insan ilişkilerini geliştirme, sosyal itibar kazanma, yardımlaşma ve hoşgörüyü artırma gibi olumlu sosyal etkilerinin olduğu belirtilmektedir (Uysal, 2007:42). Nitekim Amerika'da Ramazan ayının sosyo-psikolojik yönleriyle ilgili bir araştırmada da Ramazan'ın sadece manevi yönüyle değil, kültürlenme, kimliklenme ve değerlere sahip çıkma yönüyle de önemli sosyo-psikolojik işlevlerinin olduğu tespiti yapılmaktadır (Güngör ve Polat, 2015:152). Ramazan ayının bu yönü, İngilizce Dersi Öğretim Programında özellikle Ramazanın sadece ruhsal bir ritüel olmadığı aynı zamanda toplumsal ilişkiyi geliştiren sosyal bir uygulama olduğu şeklinde dile getirilmiştir.

2.5. TECRÜBİ VE DUYGUSAL BOYUT

Dinin bu boyutunun bir başkasına yaşandığı gibi aynen aktarılabilecek düzeyde somut olmadığı kişiye özgü karakterli ve evrenselleştirilemez olduğu belirtilmekle birlikte korku veya vecd hali, huşu veya mutluluk duygusu, ruhsal huzur veya ilahi olanla yoğun vuslat gibi durumlarda gözlemlenebilir hale geldiği de söylenmektedir. Bireysel dindarlığın güçlü göstergelerinden biri olarak kabul edilen, kendini dindar olarak niteleyen neredeyse herkes subjektif dini tecrübeler yaşadığını iddia etmektedir (Hemşinli, 2010:127). Bu nedenle zaman zaman dini tecrübeler din eğitiminin konusu olmuştur.

2.5.1. Ortaöğretim DKAB Dersinde Dinin Tecrübi ve Duygusal Boyutu

Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında dinin tecrübi ve duygusal boyutuna verilen yer aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 18. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Dinin Tecrübi ve Duygusal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	1. Bilgi ve İnanç	1. İslam'da Bilgi Kaynakları	1. İslam'da bilginin kaynaklarını açıklar.	Rüya, keşif ve ilhamın İslam âlimlerince bilgi kaynağı olarak kabul edilmediğine vurgu yapılır. Ayrıca güncel bilgi

				kaynaklarına (dijital kayıtlar gibi) değinilir.
9	3. İslam ve İbadet	4. İslam'da İbadetlerin Temel İlkeleri	4. İslam'da ibadetlerin temel ilkelerini değerlendirir.	İslam'da ibadetlerin temel ilkeleri kapsamında; "Kur'an ve sünnete uygunluk", "niyet", "ihlas" konularına yer verilir.
10	1. Allah İnsan İlişkisi	5. İnsanın Allah ile İrtibatı	5. İnsanın Allah ile irtibat yollarını fark eder.	Allah ile insan arasındaki ilişkinin dayandığı temel ilkelere yer verilir; temel ilkeler Yaradan-yaradılan ilişkisi çerçevesinde ele alınır.
10	4. Ahlaki Tutum ve Davranışlar	3. Ahlak ve Terbiye İlişkisi	2. Ahlak ile terbiye arasındaki ilişki kurar.	Duygu yönetimi, düşünce yönetimi, davranış yönetimi, irade yönetimi gibi konular ayet ve hadislerle ilişkilendirilerek ele alınır.
11	3. Kur'an'da Bazı Kavramlar	2. Allah'ı Görüyormuşçasına Yaşamak: İhsan	1. Kur'an'ı Kerim'de geçen bazı kavramları yorumlar. 2. Kur'an'ı Kerim'de geçen kavramları tanımanın İslam'ı doğru anlamadaki önemini fark eder.	

Rüya, keşif ve ilhamın bir bilgi kaynağı olarak kabul edilip edilmeyeceğiyle ilgili tartışmalar (Krş. Öngören, 2002; Aslan, 2008) bulunmakla birlikte Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında rüya, keşif ve ilhamın bilgi kaynağı olarak kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. Ayrıca programda dinin tecrübi-duygusal boyutuyla alakalı ahlak ve terbiye ilişkisinden kaynaklanan duygu yönetimi, insan-Allah irtibatı gibi konulara da yer verilmiştir.

2.5.2. Diğer Derslerde Dinin Tecrübi ve Duygusal Boyutu

Ortaöğretim DKAB dersinin dışında dinin tecrübi ve duygusal boyutuna yönelik bir içerik tespit edilememiştir.

2.6. HİKÂYESEL VEYA MİTOLOJİK BOYUT

Din ile mitolojinin tarihinin insanlık tarihiyle eşdeğer olduğu söylenebilir. Çünkü mitolojiler insanın çeşitli ihtiyaçlar karşısında ürettiği çözüm arayışlarıdır. İnançla ilgili mitolojilerin de temel olarak dinlerin yorumlanma ve somutlaştırılması ihtiyacından doğduğu belirtilebilir. Bu nedenle din ile mitoloji arasında sıkı bir irtibat ve dayanışma bulunmakta, hatta zaman zaman mitoloji dinin yorumlanması ve açıklanması gibi işlevler yürütmektedir (Özkan, 2002:9, 20).

2.6.1. Ortaöğretim DKAB Dersinde Dinin Hikâyesel veya Mitolojik Boyutu

Ortaöğretim DKAB dersinde dinin hikâyesel veya mitolojik boyutu kapsamında değerlendirilebilecek herhangi bir içerik tespit edilmemiştir.

2.6.2. Diğer Derslerde Dinin Hikâyesel veya Mitolojik Boyutu

Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında dinin hikâyesel veya mitolojik boyutuna verilen yer aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 19. Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında Dinin Hikâyesel veya Mitolojik Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
10	8. Digital Era	Functions and Useful Language	1. Stating personal opinions in everyday conversations 2. Stating preferences 3. Stating causes and effects 4. Giving an extended description and detailed information about people/places/events	She is my digital friend who has the coolest avatar.
12	4. Coming Soon	Functions and Useful Language	1. Making predictions 2. Expressing degrees of certainty and uncertainty 3. Receiving instructions about cyber games	Choose your avatar.

Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında dinin hikâyesel veya mitolojik boyutuyla ilgili mitolojik bir unsur olan avatara yer verilmiştir. Avatara inancı Hinduizm'de tanrı Vişnu'nun dini/ahlaki bozulmalar başladığı anda yeryüzüne inişini ve evrendeki düzeni (dharma) yeniden tesis edişini ifade eden inanç (Kutlutürk, 2015:141) anlamına gelmektedir. Programda görüldüğü üzere avatarın dini boyutundan bahsedilmemektedir. Bununla birlikte Hinduizm'e ait bir inanç şeklinin İngilizce Dersi Öğretim Programında yer alması öğrencilerin bazı örtük öğrenmeler elde etmelerine neden olabilir.

Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında dinin hikâyesel veya mitolojik boyutu şu şekilde yer almıştır:

Tablo 20. Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında Dinin Hikâyesel veya Mitolojik Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	2. İnsanlığın İlk Dönemleri	3. İlk Çağ'da yeryüzündeki belli başlı medeniyet havzalarını tanır.	a) İlk Çağ medeniyetleriyle ilgili başlıca olay ve olgular tarih şeridi üzerinde gösterilir. Başlıca gelişmeler olarak Sümerler'in yazıyı bulması (MÖ 3200), Urkagina Yasaları'nın çıkarılması (MÖ 2375),

			Anadolu'da yazının kullanılmaya başlanması (MÖ 1900), Hammurabi Kanunları (MÖ 1700), Kadeş Savaşı (MÖ 1296), Kadeş Antlaşması (MÖ 1280), Truva Savaşları (MÖ 1260-1250), Ege Göçleri (MÖ 1230), İlk Olimpiyatlar (MÖ 776), Roma'nın kurulması (MÖ 753), Lidyalıların parayı kullanmaya başlamaları (MÖ 680), Pers İmparatorluğu'nun kurulması (MÖ 550), İskender İmparatorluğu'nun kurulması (MÖ 359), Pers İmparatorluğu'nun yıkılması (MÖ 330), İskender İmparatorluğu'nun yıkılması (MÖ 323), Hz. İsa'nın doğumu (0), Milano Fermanı (313), Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın resmi din haline gelmesi (330), İznik Konsülü (325), Kavimler Göçü (375), Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması (395) ve Batı Roma'nın yıkılışı (476) verilir.
9	3. Orta Çağ'da Dünya	9.3.1. Orta Çağ'da yeryüzünün çeşitli bölgelerinde kurulan siyasi ve sosyal yapıları tanır.	a) Orta Çağ'daki başlıca siyasi gelişmeler tarih şeridi üzerinde gösterilir. Başlıca siyasi gelişmeler olarak Sasani Devleti'nin yıkılması (651), Vizigot Krallığının sona ermesi (711), İslamiyet'in Hindistan'da yayılmaya başlaması (1000), Katolik-Ortodoks bölünmesi (1054), Moğol İmparatorluğu'nun kurulması (1196), Magna Carta (1215), Moğol İmparatorluğu'nun parçalanması (1227), İngiltere'de parlamenter sisteme geçilmesi (1295), Yüzyıl Savaşları (1337-1453) ve Avrupa'da Veba Salgını (1347-1351) verilir.
9	5. İslam Medeniyetinin Doğuşu	1. İslamiyet'in doğuşu sırasında Arap Yarımadası, Asya, Avrupa ve Afrika'nın genel durumunu açıklar.	a) İslamiyet'in ortaya çıktığı ve yayıldığı dönemlerdeki başlıca siyasi ve sosyal gelişmeler tarih şeridi ve haritalar üzerinde gösterilir. Başlıca siyasi gelişmeler olarak Hz. Muhammed'e peygamberliğin gelişi (610), Müslümanların Habeşistan'a hicret etmesi (615), Müslümanların Medine'ye hicret etmesi (622), Medine Sözleşmesi (622), Bedir Savaşı (624), Uhud Savaşı (625), Hendek Savaşı (627), Hudeybiye Barışı (628), Hayber'in Fethi (629), Mute Seferi (629), Mekke'nin Fethi (630), Huneyn Seferi (630), Taif Seferi (630), Tebük Seferi (631), Veda Haccı ve Hz. Muhammed'in vefatı (632) verilir.

		2. Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi'nde Müslümanların Arap Yarımadası ve çevresinde siyasi hâkimiyet kurmaya yönelik faaliyetlerini kavrar.	a) Hz. Muhammed Dönemi'nde Müslümanların kendilerini korumak ve İslam'ı yaymak üzere gerçekleştirdikleri muharebelere değinilir. c) Dört Halife Dönemi'nde İslam toplumunun idaresi, sınırların genişlemesi ve ihtidalar üzerinde durulur. ç) Dört Halife Dönemi'nde İslam toplumunda yaşanan siyasi mücadeleler ile sosyal karışıklıkların sebep ve sonuçlarına ana hatlarıyla değinilir.
		4. Türklerin Abbasi Devleti'ndeki askerî ve siyasi gelişmelerde oynadıkları rolleri kavrar.	c) İslam hâkimiyetinin Afrika'daki genişlemesinden hareketle Tolunoğulları (868-905), İhşîdîler (935-969), Eyyubiler (1174-1250) ve Memlûk Devleti (1250-1517) öne çıkan özellikleriyle kısaca ele alınır.
9	6. Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve İlk Türk İslam Devletleri	1. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeye başlamaları ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşu arasındaki süreçte meydana gelen başlıca siyasi gelişmeleri tarih şeridi ve haritalar üzerinde gösterir.	Başlıca siyasi gelişmeler olarak Talas Savaşı (751), Karahanlı Devleti'nin kurulması (840), Gazneli Devleti'nin kurulması (963), Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması (1040), Dandakan Savaşı (1040), Pasinler Muharebesi (1048), Malazgirt Muharebesi (1071) ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması (1077), Harzemşahlar Devleti'nin kurulması (1097), Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması (1157), Gazneli Devleti'nin yıkılması (1187), Karahanlı Devleti'nin yıkılması (1212), Harzemşahlar Devleti'nin yıkılması (1230) verilir.
		2. Türklerin İslamiyet'i kabul etme sürecine etki eden faktörleri açıklar.	a) Türk topluluklarının İslamiyet'i kabullerinin bir anda ve toplu olarak değil aşamalı olarak ve farklı tarihlerde gerçekleştiği vurgulanır. b) Acemler, Berberiler ve Kürtlerin İslam dinini kabul etme süreçlerine kısaca değinilir.
		4. Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'ndeki başlıca siyasi gelişmeleri Türk tarihi içerisindeki önemi bağlamında açıklar.	c) Büyük Selçuklu Devleti'nin Tuğrul Bey Dönemi'nde İslam dünyasında koruyucu rol üstlendiğine değinilir.

Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında inanç olgusunun öğretimine yönelik genellikle tarihsel süreçte dinler ve dini şahsiyetler hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programında dinin hikâyesel veya mitolojik boyutu şu şekildedir:

Tablo 21. Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programında Dinin Hikâyesel veya Mitolojik Boyutu		
ÜNİTE	**KAZANIM**	**AÇIKLAMALAR**
2. Millî Mücadele	7. Millî Mücadele sürecine katkıda bulunmuş önemli şahsiyetlerin kişilik özellikleri ile faaliyetlerini ilişkilendirir.	b) Millî Mücadele'nin gerçekleşmesinde önemli rol oynayan İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Fevzi Çakmak, Şahin Bey, Sütçü İmam gibi kahramanların şahsiyetleri hakkındaki anekdotlara yer verilir.

Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programında dini değerleri uğruna ölümü göze alan Sütçü İmam gibi şahsiyetler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

2.7. MATERYAL VE SANATSAL BOYUT

Din ve sanat arasında karşılıklı bir etkileşimin varlığından söz edilebilir. Zaten bir toplum içinde sanatın gelişimi o toplumun gelenek, görenek, din gibi kendi iç dinamiklerine bağlıdır. Sanat eserleri de toplumun manevi kültürünü somutlaştıran önemli unsurlardan biridir (Soysaldı, 2018:307). Zaman zaman din ile sanatın birbiriyle uyuşmayacağı yönünde bazı iddialar ortaya atılsa da bütün dinlerde bulunan estetik figürlerin varlığı, bu görüşün doğru olmadığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir (Aydeniz, 2009:39-40).

2.7.1. Ortaöğretim DKAB Dersinde Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında dinin materyal ve sanatsal boyutuna şu şekilde yer verilmiştir:

Tablo 22. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu			
SINIF	**ÜNİTE**	**KONU**	**KAZANIM**
10	3. Din ve Hayat	3.2. Din, Kültür ve Sanat	2. İslam dininin kültür, sanat ve düşünce üzerindeki etkilerini analiz eder.

İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'deki estetik vurgular (Mülk, 5; Tin, 47; Nahl, 8; Ahzab, 52) ve İslam medeniyetinin ortaya çıkmasında Asya, Afrika ve Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyadaki etkileşim sonucu ortaya çıkan sanatsal eserler dikkate alındığında güçlü bir İslam-sanat ilişkisinden bahsedilebilir. Bu etkileşimde İran ve Türk medeniyetleri gibi İslam'a giren topluluklarla birlikte, İslam'ın egemen olmadığı Hint ve Yunan medeniyetlerinin de etkisi olmuştur. Bunda İslam medeniyetinin genellikle kendi temel doktrinlerine aykırı olmadığı sürece, farklı din ve kültürlerin ortaya koyduğu ürünlerden yararlanmaya izin vermesinin payı büyüktür (Aydeniz, 2009:43). İslam medeniyetinde oluşan sanatın temelde ilahi vahiy ve nebevi hikmetten taşıdığı belirtilmektedir. Böyle olunca sanat, bir yönüyle vahiyden kaynaklanmakta, bir yönüyle de vahye anlam katmaktadır (Pişgin, 2015:57). Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında da bu çerçevede İslam dininin diğer unsurlarla birlikte sanat üzerine etkisi ele alınmıştır.

2.7.2. Diğer Derslerde Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında dinin materyal ve sanatsal boyutuna şu şekilde yer verilmiştir:

Tablo 23. Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
11	4. What A Life	Functions and Useful Language	1. Describing places, people, and events in the past 2. Ordering events 3. Talking about personal experiences in the past	Sinan had built many masterpieces all around the empire
			1. Talking about landmarks and monuments 2. Describing cities and historic sites 3. Asking for and giving more detailed information	Ephesus was founded in the 10th century BC. Süleymaniye Mosque was designed by Sinan, The Great Architect.
11	6. Open Your Heart	Functions and Useful Language	1. Expressing degrees of certainty in the past 2. Expressing the criticism for the events in the past	I could have been hurt more badly, thank God I wasn't.

Dinler mimariyi etkilemektedir. Nitekim dünyadaki farklı dinler incelendiğinde bu dinlerin kendilerine ait farklı mimari yapılarda mekânlara sahip olduğu görülebilmektedir. Tasarımcılar dine ait unsurlar mimari aracılığıyla anlamsal ve dizimsel olarak sunmakta ve yorumlamaktadır (Çakıroğlu ve Engin, 2014:88). Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programında dinin Materyal ve Sanatsal boyutu genel olarak din-mimari ilişkisiyle ele alınmıştır. Programda konuyla ilgili Mimar Sinan'ın yaptığı mimari eserler hakkında bilgi verilmesi bunun bir örneğidir. Bilindiği üzere Mimar Sinan'ın eserlerinin çoğunluğu da dini amaçlı kullanılmaktadır. Ayrıca aynı ünite içinde Efes ve Mimar Sinan tarafından inşa edilen Süleymaniye Camii gibi dini amaçlarla kullanılan mimari yapılardan da bahsedilmiştir. Bir ünitede de kazanım farklı olsa da din ile dil arasındaki etkileşime yer verilerek dinin Materyal ve Sanatsal boyutuna dolaylı değinilmiştir.

Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programında da dinin materyal ve sanatsal boyutuna yer verilmiştir. Program, iki ayrı yapıdan oluşmaktadır. Öncelikle kazanımlar bulunmaktadır. Programda ayrıca ünite, süre ve içeriklerden oluşan tablolara yer

verilmiş ve bu tablolar da "Okuma", "Yazma" ve "Sözlü İletişim" olmak üzere üç sütun hâlinde düzenlenmiştir. Kazanımların olduğu bölüm; "Okuma", "Yazma" ve "Sözlü İletişim" olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmaktadır. "Okuma" bölümündeki kazanımlar; "Şiir", "Öyküleyici (Anlatmaya Bağlı) Edebî Metinler", "Tiyatro" ve "Bilgilendirici (Öğretici) Metinler" şeklinde sınıflandırılmıştır. Sözlü iletişim kazanımları ise "Konuşma" ve "Dinleme" şeklinde iki ana başlığa ayrılmıştır (Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2018:18). Dinin Materyal ve Sanatsal boyutuna, okuma başlığı altında bulunan şiir türüne ait şair ile şiir arasındaki ilişkiyi değerlendirmeye yönelik kazanımın açıklamasında yer verilmiştir:

Tablo 24. Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programının Kazanımlar Bölümünde Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

BAŞLIK	TÜR	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
A) Okuma (Metni Anlama ve Çözümleme)	1. Şiir	A.1. 10. Şair ile şiir arasındaki ilişkiyi değerlendirir.	b. Şiirin şairin ünlü eserlerinden biri olması, şairin tanınmasına katkısı, şiirin edebiyat ve/veya toplum hayatındaki akisleri vb. hususlar üzerinde durulur (Örnekler: Necip Fazıl'ın "Kaldırımlar Şairi", "İstiklâl Marşı"nın millî marş, Mehmet Âkif'in ise bu vesileyle "millî şair" olarak anılması; Vesilet'ün Necat'ın mevlit türünün sembol eseri olup halk arasında bir geleneğe vesile olması). Bu hususların metne ve şaire göre farklılık göstereceği belirtilir.

Tabloda görüldüğü üzere Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programının kazanımlar bölümünde dinin materyal ve sanatsal boyutunda öncelikli olarak doğrudan Hz. Peygamberle ilgili yazılmış eserleri içeren (Alyılmaz, 1999:196) mevlit türüne ve dini içerikli kavramların çokça yer aldığı İstiklal Marşına yer verilmiştir. Edebiyat ile toplum arasında karşılıklı bir etkileşimden söz edilebilir. Hatta bu etkileşimi incelemek amacıyla Edebiyat biliminin alt bilim dallarından biri olan "edebiyat sosyolojisi" ortaya çıkmıştır (Gülveren, 2015:59). Nitekim Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programının kazanımlar bölümünde Hz. Muhammed ile ilgili yazılmış eserleri içeren (Alyılmaz, 1999:196) mevlit türünün halk arasında en yaygın şekli olan Vesilet'ün Necat'a ve İstiklal Marşına yer verilmesi, edebiyat-toplum ilişkisinin ortaya konulması açısından önemlidir. Ayrıca bu eserlerin genel olarak dini muhtevaya sahip olmaları ve uzun yıllar dini-toplumsal hayata etki etmeleri de vurgulanması gereken bir noktadır. Nitekim Hz. Muhammed'in doğumu vesilesiyle onu anmaya yönelik gerçekleştirilen törenleri içeren mevlit geleneğinin toplumda

yaygınlaşmasının Süleyman Çelebi'nin 1409 yılında yazdığı Vesilet'ün Necat adlı eserden sonra olduğu söylenebilir. Mevlit, doğum, evlilik ve ölüm gibi hayatın sevinçli ve kederli birçok anında okunmaktadır. Dolayısıyla Türk toplumunun sosyokültürel ve dini hayatının bir parçasıdır. Eser, bilgilendirme, kültürel, toplumsal ve moral gibi birçok fonksiyonlarıyla toplumda değerlerin güçlenmesi, değerler etrafında birleşilmesi ve değerlerin bir sonraki nesle aktarılması anlamında da önem taşımaktadır (Efe, 2009:12, 13, 29). Diğer taraftan hem Mehmet Akif'in şahsiyet ve şiirleri hem de özel olarak İstiklal Marşı, Türk toplumunun dini ve milli değerlerini yansıtan önemli örnekler arasındadır (Bkz. Çetin, 2014).

Programın diğer bölümünde bulunan ünite, süre ve içeriklerden oluşan tablolar ise "Okuma", "Yazma" ve "Sözlü İletişim" olmak üzere üç sütun hâlinde düzenlenmiştir. Bu bölümde dinin materyal ve sanatsal boyutu şu şekilde yer bulmuştur:

Tablo 25. Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programının İçerik Bölümünde Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	TÜR	KONU	AÇIKLAMALAR
10	1. Giriş	Okuma	1. Edebiyatın tarih ve din ile ilişkisi	Dinî hayatın edebî dönemleri belirleyen etkenlerden biri olduğundan bahsedilir. Edebiyatın dinî hayata, dinî hayatın da edebiyata ve dile etkide bulunduğuna dikkat çekilir.
10	1. Giriş	Okuma	2. Türk edebiyatının tarihî dönemleri	Türk edebiyatının ana dönemleri (İslamiyet'in kabulünden önceki dönem, İslami Dönem, Batı etkisinde gelişen dönem) üzerinde durulur.
10	2. Hikâye	Okuma	2. İki halk hikâyesi örneği	Halk hikâyeleri, destan tipi ve aşk temalı olmak üzere iki farklı tarzdan seçilir. Hz. Ali Cenknameleri'ne yer verilir.
			3. Bir mesnevi örneği	Mesnevi örnekleri Yusuf u Züleyha ve Ashab-ı Kehf gibi eserlerden seçilir.
10	3. Şiir	Okuma	3. Halk edebiyatından bir ilahi ve bir nefes örneği	Halk edebiyatından ilahi örneği Yunus Emre'nin şiirlerinden seçilir.
		Sözlü İletişim		Öğrencilerin bir grubundan halk şiiri nazım biçimlerinden (koşma, semai, varsağı, destan, türkü, mâni, ilahi, nefes vb.) oluşan bir şiir dinletisi hazırlamaları ve sunmaları istenir.
10	4. Destan/Efsane	Okuma	4. İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemden bir destan örneği	
10	7. Anı (Hatıra)	Okuma	2. Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatından bir anı örneği	Anıların hikâye ve roman türüne kaynaklık edebileceği belirtilir. Ömer Seyfettin'in "Kaşağı", "İlk Namaz"; Orhan Kemal'in "Sağ İç" gibi hikâyeleri ve Peyami Safa'nın

				"Dokuzuncu Hariciye Koğuşu" romanının anı türünden yararlanılarak yazıldığı üzerinde durulur.
10	9. Gezi Yazısı	Okuma	1. Divan edebiyatından bir gezi yazısı örneği	Divan edebiyatından seçilen gezi yazısı Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinden alınır.
11	2. Hikâye	Okuma	2. Cumhuriyet Dönemi'nde (1940-1960) yazılmış üç hikâye örneği	1940-1960 döneminden alınan metinler farklı eğilimleri temsil eden (bireyin iç dünyasını esas alan, toplumcu gerçekçi, millî-dinî duyarlılıkları yansıtan, modernist) hikâyelerden seçilir.
		Yazma		Öğrencilerden inceledikleri hikâyelerden birinin özelliklerine (bireyin iç dünyasını esas alan, toplumcu gerçekçi, millî-dinî duyarlılıkları yansıtan, modernist) uygun olarak bir hikâye yazmaları istenir.
12	3. Şiir	Okuma	6. Dinî değerleri, geleneğe duyarlığı ve metafizik anlayışı öne çıkaran modern şairlerden iki şiir örneği	Dinî değerleri, geleneğe duyarlığı ve metafizik anlayışı öne çıkaran şiirler Sezai Karakoç, Cahit Zarifoğlu, Erdem Bayazıt gibi şairlerden seçilir.
12	7. Söylev (Nutuk)	Okuma	2. İslamiyet'in kabulünden önceki Türk edebiyatından bir söylev örneği	İslamiyet'in kabulünden önceki söylev örneği Kök Türk Kitabeleri'nden seçilir.

Din ve edebiyat arasında karşılıklı bir etkileşim olduğu, toplumun kültürel mirasını oluşturma ve gelecek nesillere aktarma gibi işlevlere sahip oldukları söylenebilir (Demir, 2018:22). Bu bağlamda Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programının içerik bölümünde genellikle din ile edebiyat etkileşiminden tarihsel süreçteki çeşitli örneklerle bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra seçilen edebi ürünlerin dini-milli değerlere duyarlılığı yansıtmasına da özel olarak vurgu yapılmıştır.

Ortaöğretim Coğrafya Dersi Öğretim Programında dinin materyal ve sanatsal boyutuna verilen yer aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 26. Ortaöğretim Coğrafya Dersi Öğretim Programında Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
11	2. Beşerî Sistemler	4. Şehirleri fonksiyonel özellikleri açısından karşılaştırır.	b) Tarihsel süreçteki başlıca Türk-İslam şehirlerinin (Semerkant, Buhara, Konya vb.) öne çıkan özelliklerine yer verilir.
11	3. Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler	2. Farklı kültürel bölgelerin yeryüzünde yayılışına etki eden faktörleri açıklar.	b) Farklı kültür bölgelerinin dağılış ve yayılış güzergahları (İslam, Çin, Hint, Batı, Doğu, Slav-Rus ve Afrika kültür bölgeleri) dikkate alınarak kültür ile mekân arasındaki ilişkiye yer verilir.

Dini inançlar toplumların kültürlerini ve coğrafi mekânla ilişkilerini şekillendiren önemli unsurlardan biridir. Mesela dini yaşantının öne çıktığı ülkelerin şehir planlaması, tarihi binalar, tapınak ve mezarlıklar, köprüler, kutsal yerler, inanç merkezleri vs. o toplumun sadece şehircilik, mimari ve uygarlık anlayışını değil, aynı zamanda din anlayışını ve dini kültürünü de yansıtmaktadır. Diğer taraftan "inanç coğrafyası", bölgesel ve küresel anlamda iktisadi ve siyasi coğrafyayı etkilemekle birlikte medeniyetlerin ve kültürlerin hassas sınırlarını da belirlemektedir (Berktay ve Atasoy, 2007:21-22, 42). Bu bağlamda tarihsel süreçte geniş İslam coğrafyasının birçok şehrinin mekân-kültür-din birlikteliğini yansıttığı söylenebilir. Bu şehirlere Bağdat, Basra, Kûfe, Fustat, Nişâbur, Merv, Semerkant ve Buhara şehirleri örnek olarak verilebilir (Aydın ve Okşar, 2019:2015). Ortaöğretim Coğrafya Dersi Öğretim Programında da kültür-mekân ilişkisinin Türk ve İslam kültürüne ait şehir ve kültür bölgelerinden örneklerle ele alınması istenmiştir.

Dinin materyal ve sanatsal boyutuna yer veren bir diğer ders Ortaöğretim Görsel Sanatlar Dersidir:

Tablo 27. Ortaöğretim Görsel Sanatlar Dersi Öğretim Programında Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KONU	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
10	1. Sanat Eleştirisi ve Estetik	2. Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türk Resim Sanatı	1. İslamiyet öncesi Türk resim sanatının gelişimini açıklar. 2. İslamiyet sonrası Türk resim sanatının gelişimini açıklar.	
10	2. Kültürel Miras	1. Müzelerde İnceleme ve Uygulama II	2. Ülkemizdeki müzeleri tanır.	Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Gaziantep ve Hatay Mozaik Müzeleri, İstanbul Modern, Ankara Devlet Resim Heykel Müzesi, Ankara Etnografya Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi, İstanbul İslam Sanatları Müzesi ve kendi çevresindeki bir müze hakkında bilgi verilir.
10	3. Görsel Sanatlarda Biçimlendirme	3. Üç Boyutlu Çalışmalar	1. Heykel ve kabartma (rölyef) arasındaki farkı açıklar.	a) Görsellerden yararlanarak Sivas Divriği Ulu Camii'nin taç kapılarının incelenmesinin yanı sıra tarihsel bir değeri olan dinî bir yapıya ait kabartmaların incelenmesi sağlanır.
12	2. Kültürel Miras	2. Müzelerde İnceleme ve Uygulama IV	2. Yurt dışındaki müzelerde bulunan kültürel	Almanya'da bulunan İslam Eserleri Müzesi ve Bergama Müzesi vb.

			mirasımız tanır.	

Ortaöğretim Görsel Sanatlar Dersi Öğretim Programında dinin materyal ve sanatsal boyutu, dinle ilişkili çeşitli sanatsal yapıtlar ve dini eserlerin sergilendiği müzelerin incelenmesi aracılığıyla yansıtılmıştır.

Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında dinin materyal ve sanatsal boyutu şu şekilde yer almıştır:

Tablo 28. Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında Dinin Materyal ve Sanatsal Boyutu

SINIF	ÜNİTE	KAZANIM	AÇIKLAMALAR
9	5. İslam Medeniyetinin Doğuşu	5. Sekizinci ve on ikinci yüzyıllar arasında İslam medeniyeti çerçevesindeki ilmî faaliyetleri değerlendirir.	a) İslam medeniyetinin ilim ve eğitim kurumları (Beytü'l-hikme, medreseler, camiler ve kütüphaneler) kısaca tanıtılır. e) İslam medeniyetinde sanata verilen önem ve öne çıkan sanat dallarına değinilir.
9	6. Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve İlk Türk İslam Devletleri	3. Karahanlı ve Gazneli örneklerinden hareketle İslamiyet'in kabulünün Türk devlet yapısında ve toplumsal hayatta meydana getirdiği değişimleri analiz eder.	Dönemin yazılı eserleri "Kutadgu Bilig", "Divânü Lûgati't-Türk", "Atabetü'l-Hakayık" ve "Divân-ı Hikmet"e kısaca değinilir.
10	4. Beylikten Devlete Osmanlı Medeniyeti	1. Sûfîlerin ve âlimlerin öğretilerinin Anadolu'nun İslamlaşmasına etkisini kavrar.	Özlü sözlerinden hareketle Ahmet Yesevî, Mevlânâ Celâleddîn-î Rumî, Ahî Evran, Yunus Emre, Hacı Bektâş-ı Velî ve Hacı Bayrâm-ı Velî gibi şahsiyetlerin temel öğretilerine değinilir.
		4. Osmanlı coğrafyasındaki zanaat, sanat ve kültür faaliyetleri ile bunlara bağlı olarak sosyal hayatta meydana gelen değişimleri analiz eder.	b) Ahşap ve taş işlemeciliği, dokumacılık, çinicilik ve hat sanatlarına değinilir.

Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında dinin materyal ve sanatsal boyutu bağlamında İslam medeniyetinde ortaya çıkan ilmi kurumlar, sanatsal ve edebi eserler ve şahsiyetlerden bahsedilmiştir. Böylece tarihsel süreçte İslam'ın toplumsal kurumlara ve hayata etkisinin kavranmasının amaçlandığı söylenebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Smart'ın "Yedi Boyutlu Din Modeli"nde bulunan boyutlara başta DKAB olmak üzere Biyoloji, Kimya, Fizik, Matematik, Coğrafya, İngilizce, Felsefe, Türk Dili ve Edebiyatı, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, Görsel Sanatlar ve Tarih gibi derslerin öğretim programlarında farklı oranlarda yer verildiği tespit edilmiştir.

Dinin doktrinel ve felsefi boyutuna değinen Ortaöğretim DKAB, Biyoloji, Kimya, Fizik, Matematik, Coğrafya ve Felsefe Derslerinin Öğretim Programları birlikte değerlendirildiğinde bu programlarda genellikle geçmişte ve son dönemlerde yaşamış/yaşayan Müslüman bilim insanlarının bilime katkılarından bahsedilmektedir. Ergenlik dönemindeki öğrenciler için dikkat çeken noktalardan biri fen dersleri ile din dersi arasındaki uyumdur. Eğer öğrenciler bu dersler arasında bir uyumsuzluk hissederse bilim ile dinin birbiriyle çatıştığı izlenimine kapılabilirler (Bilgin ve Selçuk, 2000:84). Bu açıdan bakıldığında genel olarak Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında bilgi temelli bir inanç öğretiminin temele alınması, farklı dinler ve İslam içi farklı dini yorumlarla ilgili bilgiler verilmesi, diğer Ortaöğretim Ders Programlarında da Müslüman bilim insanlarının katkılarından bahsedilmesi gibi nedenlerle dinin doktrinel ve felsefi boyutu bağlamında dersler arasında bir uyumun var olduğu şeklinde bir yorum yapılabilir. Bu çerçevede Ortaöğretim DKAB dersinde oluşturulmak istenen inanç-bilgi ilişkisinin kurulmasına diğer derslerden edinilecek Türk İslam bilginlerinin ve medeniyetinin bilime katkılarıyla ilgili bilgiler destek sağlayıcı mahiyette olacaktır. Ayrıca ergenlik döneminde bulunan ortaöğretim öğrencilerine geçmişte yaşamış olanlarla birlikte özellikle de çağdaş bilim insanlarının farklı yönleriyle tanıtılması, rol model olması açısından önemlidir. Bu tanıtımın sadece bilim insanlarının akademik yönüyle sınırlı tutulmayıp, kişilikleriyle ilgili bilgilere yer verilmesi de öğrencilerin çeşitli değerleri duyuşsal olarak öğrenmelerine imkân sağlayabilecek, inanç-bilim ilişkisinin kurulmasına yardımcı olabilecektir. Hızlı bir toplumsal değişimin yaşandığı günümüzde bireylerin çeşitli rol modellerle karşılaşmaları kendi kimliklerini ve benlik duygularını güçlü bir şekilde inşa etmelerine yardımcı olacaktır. Bu noktada bireylere evrensel değerleri bünyesinde barından rol modellerin örneklik ve rehberlik etmesi bireysel kimlik ve benlik inşası sürecini kolaylaştıracaktır (Sayar, 2003:75; Gündüz, 2010:10). Bu boyutla ilgili ortaöğretim ders programlarında dikkat çeken noktalardan biri de bahsedilen bilim insanlarının sadece erkeklerden oluşmasıdır. Öğretim programlarına geçmişte ve günümüzde yaşayan kadın bilim insanlarının da dâhil edilmesi, öğrencilere ufuk vermesi açısından faydalı olacaktır.

Dinin pratik ve ritüel boyutuyla ilgili bazı bulgulara sadece DKAB ile Ortaöğretim İngilizce Dersi Öğretim Programının içerik ve kazanımlarında rastlanmıştır. Programda bu çerçevede İslam'a ait iki dini bayrama yer verilmiş ayrıca geçmişte var olan bir ritüelin günümüzdeki değişimi ele alınmıştır. Bu tür bilgilendirmelerde bahsedilen ritüelin öğrencideki zihinsel yansımasına dikkat edilmelidir. Zira burada aslında bir ritüelin kültürel olarak değişiminin konu edilmesi amaçlanırken öğrenciler amaç dışı bir kazanım elde edebilir. Bu da DKAB Dersi Öğretim Programında yer alan içerik ve hedeflenen anlayışla bir uyumsuzluk oluşturabilir.

Dinin ahlaki ve yasal boyutuna Ortaöğretim DKAB, İngilizce, Türk Dili ve Edebiyatı ve Tarih derslerinde yer verildiği tespit edilmiştir. Bu derslerde daha çok milli ve manevi değerlerin eğitimine ağırlık verildiği söylenebilir. Dinin yasal boyutuna ise Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programında sözlü ve yazılı hukukun dini kaynaklarından bahsedilirken yer

verilmiştir. Ortaöğretim DKAB Dersiyle bu dersler karşılaştırıldığında DKAB dersinde değerlerle birlikte öğrencilerin gelişim dönemleriyle bağlantılar kurularak doğrudan günlük hayattan somut örneklerin daha fazla yer aldığı görülürken diğer derslerde değer eğitiminin daha yoğunlukta olduğu değerlendirmesi yapılabilir.

Dinin sosyal ve organizasyonel boyutuna Ortaöğretim DKAB, T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, İngilizce ve Tarih Dersleri öğretim programlarında değinilmiştir. Bu derslerde genel olarak tarihsel süreçte dinin topluma etkisinden bahsedildiği ifade edilebilir. DKAB ile diğer dersler karşılaştırıldığında DKAB derslerinde İslam'ın topluma etkisi ve inanç farklılıklarıyla ilgili bir bakış açısı geliştirilmeye çalışıldığı, diğer derslerde ise benzer şekilde İslam'ın toplumsal hayata etkisine değinilmekle birlikte bu etkinin tarihte yer alan Müslüman kültürün yaygın olduğu çeşitli devletlerle sınırlı tutulduğu söylenebilir.

Dinin tecrübi ve duygusal boyutuna yönelik içeriğe sadece Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında yer verilmiştir. DKAB dersinde din gibi duygusal yoğunluğun fazla olduğu bir alan için tecrübi ve duygusal boyutun biraz daha yoğun bir şekilde vurgulanması gerektiği düşünülebilirse de Ortaöğretim DKAB dersinin içeriğinde bu boyutun çok fazla yer almadığı tespit edilmiştir. Bunun en önemli nedenleri arasında; zorunlu statüde olan bu derste tecrübi ve duygusal boyutun bulunmasının inancın empoze edilmesi riski/eleştirisinden kaçınma ve farklı inançlarla ilgili ortak bir bakış açısı geliştirmede zorluk oluşturma ihtimali sayılabilir. Bu noktada doktriner din eğitimi yaklaşımının yerine dogmatik olmayan, çoğulcu, anlamayı ve manevi gelişimi amaçlayan yeni yaklaşımlara ihtiyaç olduğunu vurgulayan Smart'ın öncülüğünü yaptığı fenomenolojik yaklaşımın (bkz. Ceylan, 2019; Kızılabdullah ve Yürük, 2008:118, 120; Çapcıoğlu, 2006:56-62) dikkate alınmasının bu kaygıyı ortadan kaldırmada yardımcı olabileceği ileri sürülebilir. Zira fenomenolojik yaklaşımda temel hedef anlamayı geliştirmektir. Böylece bu yaklaşımla farklı kültür ve dinlere mensup olmaları nedeniyle farklı tecrübelere sahip bireylerin dar bir bakış açısına hapsolmalarına engel olunacağı gibi, düşünme ve anlama kapasitelerinin gelişiminin de artırılması hedeflenmektedir (Ceylan, 2019:491).

Dinin hikâyesel veya mitolojik boyutuna yer veren ortaöğretim programları arasında DKAB, İngilizce, Tarih ve T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersleri bulunmaktadır. Bu derslerde genel olarak tarihsel süreçte yaşanan dini olaylar ve dini şahsiyetler yer almaktadır. Öğretim programlarında ağırlıklı olarak İslam dinine yer verilmekle birlikte sadece İngilizce dersinde farklı bir dine ait mitik bir unsura değinildiği görülmektedir. DKAB dersleriyle karşılaştırıldığında bu derslerde doğrudan hikâyesel veya mitolojik boyuta dair bir içerik yer alırken DKAB dersinde bulunmamaktadır.

Ortaöğretim DKAB, İngilizce, Türk Dili ve Edebiyatı, Coğrafya, Görsel Sanatlar ve Tarih derslerinde dinin materyal ve sanatsal boyutuna yer verildiği görülmektedir. Bu derslerde genel olarak İslam dini çerçevesinde geliştirilen ilmi, mimari, sanatsal ve edebi eserler yer almıştır. Ortaöğretim DKAB Dersiyle karşılaştırıldığında DKAB Dersinde daha çok olgusal

anlamda İslam-sanat ilişkisine yer verilirken diğer derslerde din-sanat ilişkisinin somut örneklerine yer verildiği söylenebilir.

Sonuç olarak ortaöğretim programlarında din olgusunun öğretimine yönelik içeriğin sadece DKAB dersinde değil, farklı derslerde de farklı oranlarda ele alındığı tespit edilmiştir. Benzer bir çalışmanın ilköğretim derslerine ait öğretim programlarıyla ilgili yapılmasının ilk ve ortaöğretimde yer alan aynı ve farklı dersler arasındaki uyum veya uyumsuzluğun boyutunun ortaya konulması açısından yararlı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Abuzar, C. (2011). Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26*(26), 143-153.

Altıntaş, M. E. (2016). *Öğretmenler Gözüyle Değerler Eğitimi*. Konya: D-Eğitim.

Alyılmaz, S. (1999). Mevlit ve Türk Edebiyatında Mevlit Türü. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(13), 195-202.

Aslan, A. (2008). Kelâm'da İlhamın Bilgi Değeri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20*(1), 25-45.

Aydeniz, H. (2009). Din-Sanat İlişkisi ve Bunun Somut Bir Yansıması Olarak Mevlevî Semâ Âyini. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(32), 35-51.

Aydın, A. ve Okşar, Y. (2019). Coğrafya-Din İlişkisi; Kentlileşme, Muhafazakârlık ve Mezhep Demografisi Bağlamında Doğu ve Batı Karşılaştırması. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 14*(20), 2012-2039.

Ayten, A. ve Köse, A. (2009). Bâtıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 9*(2), 45-70.

Başkurt, İ. (2002). Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(6), 69-100.

Berktay, F. ve Atasoy, E. (2007). Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10*(18), 18-44.

Bilgin, B. ve Selçuk, M. (2000). *Din Öğretimi*. Ankara: Gün.

Ceylan, Y. (2019). Ninian Smart'ın Din Eğtimiyle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi. *EKEV Akademi Dergisi, 23*(79), 483-498.

Çakıroğlu, B. ve Engin, N. (2014). Dini İnanışların Mimariye Etkisi. *Dini Araştırmalar, 17*(44), 67-92.

Çapcıoğlu, F. (2006). *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar ÇerçevesİndeİlköğretimDin Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarının İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çetin, N. (2014). İstiklâl Marşı'mızı anlamak. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 21*(2), 25-92.

Demir, Z. (2018). Sosyolojik Açıdan Edebiyat ve Din. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*(1), 13-30.

Demircan, T. (2010). *Ortaöğretim Dokuzuncu Sınıf Türk Edebiyatı Ders Kitaplarındaki Temel Değerlerin İncelenmesi*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Düzenli, A. (2017). *Kazanımlar ve Ünite Açılımları Bakımından Genel Lise Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Efe, A. (2009). Türk Toplumunda Mevlid Merâsimlerinin Yeri ve Fonksiyonları (Isparta ve Çevresi Örneği). *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*(29), 9-30.

Emiroğlu, B. (2017). Değerler Eğitiminin Gençlerin Sağlıklı Sosyalleşmelerine Etkisi. *International Journal of Eurasian Education and Culture, 2*(3), 115-126.

Göçeri, N. (2002). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Adana: Çukurova Üniversitesi.

Gülveren, Ö. B. (2015). Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Toplumsal Gerçekliğin Edebi Esere Yansıması:" Safahat" Örneği. *Journal of International Social Research, 8*(39), 58-69.

Gündüz, T. (2010). Ergenlik Dönemi Din Eğitimi. Ş. Karaköse (Ed.), *Etkili Din Öğretimi* içinde. İstanbul: Tidef.

Gündüz, T. (2011). Gençlik Dönemi Din Eğitimi. M. Köylü (Ed.), *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi* içinde. Ankara: Nobel.

Güngör, Ö. ve Polat, F. (2015). Yurtdışında Ramazan'ın Sosyo-Psikolojik Yönleri (Amerika Örneği). *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(1), 125-158.

Hemşinli, H. (2010). Dini Tecrübenin Nesnelliği Üzerine. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(33), 119-144.

Keyifli, Ş. (2013). Dini Bilgiler Öğretimi. *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*(37), 95-117.

King, U. (2005). Smart, Ninian. *The Encyclopedia of Religion* içinde. (C. XII, ss. 8442-8445). USA: Macmillan Reference.

Kızılabdullah, Y. ve Yürük, T. (2008). Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Dini Araştırmalar, 11*(32), 107-130.

Kızıler, H. (2014). Ahlakî Değerlerin Şahsiyet Oluşumuna Etkisi. *Millî Eğitim*(204), 5-17.

Köse, E. Ö. (2016). Disiplinlerarası Öğretim Yaklaşımı ve Biyoloji Öğretmenliği Programlarının İncelenmesi. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi, 13-2*(25), 17-26.

Kutlutürk, C. (2015). Hinduizm'e Göre Tanrı Vişnu'nun Yeryüzünde Bedenlenmesinin (Avatara/Hulul) Temel Nedenleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 55*(1), 141-160.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Biyoloji Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Coğrafya Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Felsefe Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Fizik Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Görsel Sanatlar Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim İngilizce Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Kimya Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Matematik Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Tarih Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

MEB. (2018). *Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: MEB Yayınları.

Olgun, H. (2016). İbadet, Ritüel ve Kurban. *Milel ve Nihal, 13*(2), 82-99.

Öngören, R. (2002). Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(5), 85-96.

Özcan, Ş. (2017a). Ninian Smart'a Göre Dünya Dinlerinin Boyutları: The World's Religions Adlı Eser Ekseninde Bir İnceleme. *The Journal of Academic Social Science Studies*(61), 207-228.

Özcan, Ş. (2017b). Dini/Dinleri Boyutsal Açıdan İnceleme Modelleri: Ninian Smart, Frank Whaling ve Bryan Rennie Örneği. *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 2*(3), 61-80.

Özdemir, M. ve Tulumcu, F. İ. (2017). Değerler eğitiminde edebi eserlerden yararlanma: Fatma Aliye'nin Muhadarat romanı örneği. *Sakarya University Journal of Education, 7*(4), 720-729.

Özkan, A. R. (2002). Din-Mitoloji İlişkisi. *EKEV AKADEMİ DERGİSİ, 6*(11), 9-20.

Pişgin, Y. (2015). Din-Sanat İlişkisi Bağlamında Dini Tecrübenin Sanat Ruhuna Etkisi. Ş. Göküş (Ed.), *İslam ve Sanat* içinde (s. 45-59). Ensar Neşriyat.

Sağdıç, M. (2019). Türkiye'de Sosyal Bilgiler Eğitiminde Disiplinlerarası Öğretim Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 8*(2), 390-403.

Sayar, K. (2003). Sosyokültürel Açıdan Kişilik Bozuklukları. *Yeni Symposium, 41*(2), 71-77.

Smart, N. (1992). Din ve İnsan Tecrübesi (A. İ. Yitik, Çev.). *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(7), 423-444.

Smart, N. (1996). *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. Berkeley, London: University of California Press.

Smart, N. (1998). *The World's Religions*. New York: Cambridge University Press.

Soysaldı, A. (2018). Kültür, Sanat ve Beşeriyet İlişkisi. *Sanat ve Tasarım Dergisi*(22), 305-315.

Tokdemir, M. A. ve Artan, A. (2012). Öğrenciler Tarih Derslerinde Okudukları Metinlerden Değer Öğrenir mi? Tarih Derslerinde Değer Eğitimine Yönelik Öğrenci Görüşleri (Trabzon Örneği). *Journal of Values Education, 10*(24), 169-186.

Uysal, V. (2007). Kentsel hayatta dindarlık ve oruç ibadetinin bireysel-toplumsal yansımaları. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1*(32), 19-44.

Yapıcı, A. ve Yürük, T. (2015a). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programının Incelenmesi. C. T.-M. Polat (Ed.), *Düşünen Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, İlkokul 4. Sınıf* içinde (s. 31-54). Ankara: Pegem Akademi.

Yapıcı, A. ve Yürük, T. (2015b). Yüksek din öğretimi öğrencilerinin değer tercih sıralamaları: Çukurova Üniversitesi ilâhiyat fakültesi örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), 15*(1), 1-18.

Yıldırım, A. (1996). Disiplinlerarası Öğretim Kavramı ve Programlar Açısından Doğurduğu Sonuçlar. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*(12), 89-94.

THE PLACE OF THE PHENOMENON OF RELIGION IN SECONDARY EDUCATION CURRICULA ACCORDING TO NINIAN SMART'S ''SEVEN-DIMENSIONAL RELIGION MODEL''

Abstract

The interdisciplinary approach, which can be defined as an effort to put forward a holistic approach using the methods and language of different disciplines in line with the goal of science to try to understand and explain events and phenomena, is becoming more and more common. It is important the point that the approach which requires a versatile and dimensional perspective also affects the fields of education and religious education. Because, considering the information learned from different areas faced by students in the learning environment and the complex structure of life, one of the ways that students can relate and integrate topics with each other is to apply an interdisciplinary approach. In fact, it is possible to say that it is an important need to address almost all of the subjects in the curricula of different courses with an interdisciplinary approach. Based on all these, it can be said that reflecting the interdisciplinary approach to the learning environment contributes to the enrichment of education and learning. In this direction, the main problem of research is to determine how the phenomenon of religion is included in the curricula of compulsory courses in secondary education and to reveal whether the interdisciplinary perspective is reflected in the curricula. Thus, it is aimed to determine the place of the dimensions of the phenomenon of religion in the curricula comparatively. Qualitative research method is used in the study. In this framework, literature review is used during data collection, and content analysis is used for data analysis and evaluation. Regarding the dimensioning of the phenomenon of religion, Ninian Smart's "Seven-Dimensional Religion Model" is taken as a basis. The main reason for the selection of this model is the idea that Smart has important works related to Religious Education along with the fields of History of Religions, Philosophy of Religion, Religious Phenomenology, and that the phenomenon of religion in his works in general and his pluralistic view of religious education in particular can be an important basis for the interdisciplinary approach. Smart states that the doctrinal aspect, which usually emphasizes belief in studies related to religion, stands out, but religion cannot be limited to this dimension, there are different dimensions beyond this dimension and he has developed a seven-dimensional model. The dimensions Smart talks about; practical and ritual, experiential-emotional, narrative or mythic, doctrinal and philosophical, ethical and legal, social and institutional, and material dimensions. He especially emphasizes that these dimensions are not disconnected and independent from each other, but should be evaluated in connection with each other. It has been determined that the dimensions in Smart's "Seven-Dimensional Religion Model" are included in different rates in the curricula of courses such as Religious Culture and Moral Knowledge, Biology, Chemistry, Physics, Maths, Geography, English, Philosophy, Turkish Language and Literature, History of Turkish Revolution and Ataturkism, Visual Arts, and History in secondary education. As a result, it is possible to talk about the existence of a harmony between the curricula, although there are some content and learning outcomes that can be interpreted as incompatibility when the content and learning outcomes of compulsory courses in secondary education curricula are evaluated as a whole.

Keywords: *Religion, Religious Education, Ninian Smart, Curricula, Interdisciplinary Approach.*